ئیسماعیل بیشکچی

تیزی تورك بۆ میژوو تیۆری زمانی خۆر و کیشەی کورد

وەرگیرانی: ئاسۆس هەردی

سلیمانی (٢٠٠٠)

❖ ناوی کتێب: تێزی مێژووی تورک تیۆری زمانی خۆر و کێشەی کورد

❖ بابەت:

❖ نووسینی: ئیسماعیل بێشکچی

❖ وەرگێڕانی بۆ کوردی: ئاسۆس هەردی

❖ مۆنتاژی کۆمپیوتەر: تەلار محمد توفیق

❖ مۆنتاژی بەرگ:

❖ هەلەچنی چاپ: مهاباد رحیم

❖ چاپی یەکەم: ٢٠٠٠

❖ تیراژ: ( ) دانە

❖ ژمارەی سپاردن : ( )ی ٢٠٠٠

❖ چاپ و ئۆفسێتی دەزگای سەردەم

زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ( )

ناوەرۆك

*سەرەتایەکی کورت
*پیشەکی چاپی یەکەم

*بەشی یەکەم
لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجی و میژووییەکان

(تیزی تورك بۆ میژوو)
* ١.فاکتی دووەم

پیکهاتنی " تیزی تورك بۆ میژوو"
١-"هیله گشتیەکانی میژووی تورك"
٢-بەشی دەروازە-ی هیله گشتیەکانی میژووی تورك
٣-میژوو ١، ٢، ٣،٤
II.سەرچاوە میژووییەکانی ئەو زانیاریانەی پەیوەندیان
بە تیزی میژووی تورك-ە وە هەیە
III.یەکەمین کۆنگرەی میژووی تورك
١-لە زانستدا فاکتەکان پیوەری راستین
کەسەکان هەرگیز نابنە پیوەری راستی
٢-بیلایەنیی زانستیانە ستایش کردنی
رەگەزو نەتەوەیەك نیە
٣-دوا لیکۆلینەوەو لیکۆلینەوەی یەکلاکەرەوە
لە زانستدا نیە
٤-زانست هەمیشە گومان لەو زانیاریانە دەکات کە
بەدەستی هیناون؛ زانست رەخنەگرە
٥-حەقیقەتی ئەزەلی و ئەبەدی
لە زانستدا نیە

IV.ئەو لیکۆڵینەوانەی لە بواری
ئەنترۆپۆلۆجیادا ئەنجامدراون
١.زانست گەرانەوەیە بۆ : فاکتەکان ، واقیعی
راستەقینە ، راستی‌ی بابەتی
٢-زانست دۆخی کۆنکریتی و راستی بابەتی ، واتە
واقیعی راستەقینە بە نەبوو حساب ناکات و
رەتی ناکاتەوە ، هەولی تیگەیشتنی دەدات
٣-لەزانستدا گریمانەو پیشنیارەکان لە رووی لۆجیکیەوە
یەکتری تەواو دەکەن.ئەو دوو گریمانەیەی دژی یەك
دەکەونەوە،یەکیکیان راست نیە
٤-چەمکەکانی تیۆری زانین "نظرية المعرفة" لەگەل
چەمکەکانی تیۆری ئەخلاقدا لەیەك جیان
٥-زانست "شایانی ریزە"و"شایانی
ریز نیە"ی تیدا نیە
V.ئەو زانیاریە "زانستی"یانەی سەبارەت بەتیزی
میژووی تورك هاتنە ئاراوە، لە ئەدەبی تورکیدا
چۆن رەنگیان دایەوە
VI.رەخنە لە تیزی میژووی تورك
VII.کۆنگرەی دووەمی میژووی تورك
VIII.سەرکەوتنی یەکجارەکی‌ی "تیزی میژووی تورك"
IX.پشکنینی ئەنترۆ پۆمەتری تورکی
X.کۆنگرەی سی‌یەم وچوارەمی میژووی تورك
***بەشی دووەم**
لیکۆلینەوە زمانەوانیەکان
(تیۆری زمانی خۆر)
I."تورك بوونی ئاری‌یەکان"
II.ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی زمانی تورکی‌و

ئەندامە پەرلەمانتارەکانی
III.فاکتی سییەم: تیۆری زمانی خۆر
١-کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکی
٢-کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکی
٣-کۆنگرەی سێیەمی زمانی تورکی
(راگەیاندنی تیۆری زمانی خۆر)
IV.چەند نموونەیەك لەو نووسینانەی بە پێی
تیۆری زمانی خۆر نووسراون
V.پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال
تاکە پیوەری "راستی" و حەقیقەت
VI . ئەو زمانەی خیلە ناشارستانیەکان قسەی
پیدەکەن، پیویست نیە
VII .سوودە کردەکیەکانی تیۆری زمانی خۆر
IIIV. بەپێی فەرهەنگی زمانی تورکی،
کورد چیـیە؟

*بەشی سێیەم

پیشهاتەکانی سیاسەتی ناو خۆی تورکیاو
پەیوەندیەکانی تورکیا لەگەل وولاتانی دەرەوە
لەکاتی دارشتن وپەرەپیدانی تیزی میژووی تورك و
تیۆری زمانی خۆردا

*بەشی چوارەم
ئە نجام

I.تیزی میژووی تورك وتیۆری زمانی خۆر
II.تیروانینی تیزی میژووی تورك و تیۆری
زمانی خۆر بۆ کورد

III .ڕەگەز پەرستی لە کتێبەکانی بەرەیی نەتەوەییدا

کۆششی درێژە پێدانی کەمالیزمە

سەرەتايەكى كورت

ئادەميزاد هەر لەسەرەتاى دروست بوونيەوە هەتا ئەمرۆ، لە ململانىيەكى بەردەوامدا ژياوەو دەژى. لەسەرەتادا ئەم ململانىيە لە نيوان(خود)ى ئادەميزاد و(ئەو)ى سروشتدا بووە .(خود)يكى بچووك و لاوازو كەم دەسەلات، لەبەرامبەر(ئەو)يكى زەبەلاح وخاوەن هيز و جەبەرووتيكى بێ سنووردا .تاكە چەك و تاكە ئيمتيازى ئادەميزاد لەم رووبەروو بوونەوە نابەرامبەرەدا ،تواناى بيركردنەوەو تيگەيشتن وخويندنەوەى دەوروبەرەكەى خۆى بووە.بەدريژايى هەزاران سال وسەردەم بەسەردەم ،كۆكردنەوەى زانيارى لەسەر سروشت ،وورده وورده ئادەميزادى گەياندۆتە ئاستيك كە لە ريى ريكخستنى ئەو زانياريانەوە هەولبدات سروشت كۆنترۆل بكات و ياساكانى بە قازانجى خۆى بەكاربينيت ،ياخود لانى كەم خۆى لەگەليانداا بگونجينيت: لە بەدواى يەكدا هاتنى وەرزەكان تيبگات و پيشەكى خۆيان بۆ ئامادە بكات، ئەو ناوچانە بەجى بيلى كە بۆ ژيانى مرۆڤ ناگونجين، بۆ خۆپاراستن لە سەرماو گەرما جلوبەرگ لە بەر بكات و خانوو دروست بكات، لە بەرامبەر گيانەوەرە درندەكاندا بەكۆمەل شەربكات و چەك و تەلە و شيوازى جۆراوجۆرى راوكردنيان بدۆزيتەوە،هەنديك لە گيانەوەران دەستەمۆ بكا و كاريان پى بكات،ياساو ريساكانى نەشونما كردنى رووەكە بەسوودەكان بدۆزيتەوە و

شیواز و ئامێری تایبەت بە کشتوکاڵ دابهێنێت هتد. بەکورتی، تێگەیشتن لە سروشت و کۆکردنەوەی زانیاری لە سەر دیاردەو گۆڕانەکانی، تاکە ڕێگەی سەرکەوتنی ئادەمیزاد بووە ، لەو ململانی توندوتیژو درێژخایەنەدا.چونکە دەبوو پێشەکی سروشت بناسێت ، بۆ ئەوەی بەپێی بەرژەوەندی خۆی مامەڵەی لەگەڵدا بکات.

لەگەڵ سەرکەوتنی وورده وورده بە سەر پلەکانی کۆنترۆڵکردنی سروشتدا، ڕووبەری ژیانی مرۆڤ فراوان دەبوو،سەرزەمینە سەخت و دوورە دەستەکانی داگیر دەکرد، بواری زۆربوون و هاتنە ئارای کۆمەل و کۆمەڵگای جۆراو جۆری بۆ دەکرایەوە .بەمەش مرۆڤەکان خۆیان دەبوونە (ئەو)ی دی و (بەرامبەر)ی دی بۆیەکتری.چونکە لێرە بەدواوە ململانییەکی نوی،لەنێوان کۆمەلە مرۆییەکان خۆیاندا هاتە گۆڕی. بۆیە دەبوو ئەمجارەیان زانیاری لەسەر (ئەو)ە کانی مرۆڤ کۆبکاتەوە،لە نیازو مەبەستەکانیان تێ بگات،ئەگەر شەرخوازن ڕادەی هێزو توانای مادی و مەعنەویان بزانێت،ئەگەر نا، ڕێگەکانی پەیوەندی کردن و دۆستایەتی کردنیان بدۆزێتەوە،یاخود بەدیویکی تردا،ڕێگەکانی مل پێ کەچکردن و دەس بە سەردا گرتنیان بدۆزێتەوە هتد. واتە دەبوو بەووردی ئاگای لەدەوروبەری خۆیبێت، بەخوێندنەوەو دەست نیشانکردنی سەرچاوەکانی هەڕەشەو مەترسی و دۆزینەوەی بناغەکانی هێزو بەردەوامی، پێش وەخت خۆی بۆ ئەگەرە چاوەڕوان نەکراوەکان ئامادە بکاو، بە ڕەفتاری دروست و گونجاو هەلومەرجەکان بە قازانجی خۆی بقۆزێتەوە

لە هەمان کاتدا ناسینی ئەوی دی بەشێکی گرنگ بوو لە پرۆسەی خۆناسینیش. چونکە مرۆڤ لەڕێگەی بەراوردکردن و دۆزینەوەی جیاوازیەکانەوە، شوناسی بوونەوەرەکان دەست نیشان دەکات .

ناسینی ئەوی دی، پرۆسەیەکە بە درێژایی مێژوو بەردەوام بووە. هەر لەکۆکردنەوەی زانیاری لەسەر هێزی دوژمنەوە بیگرە ،تا دەگاتە نووسینەوەی مێژووی کۆمەلگەکانی دیو، ئەو گەشتیارو خۆرهەلاتناسانەی لە ڕۆژگارە دوورو نزیکەکاندا ،سەرەرای سەختی هاتوچۆ، هەزاران کیلۆمەتر ڕێگایان بڕیوەو سەبارەت بە کۆمەلگەو سەر زەمینە نە ناسراوەکان زانیاریان تۆمار

دەكرد ،هەر هەموویان نموونەی هەولدانی مرۆڤن بۆ ناسینی ئەوانی دی و دۆزینەوەی ریگاكانی مامەلە كردن لە گەلیاندا ،لەپیناوی كۆنترۆلكردن ،یاخود لانی كەم دۆزینەوەی چوارچیوەیەكی پیكەوە گونجان لەگەلیاندا.

بیگومان هەستكردن بە پیویستی ناسینی ئەوی دی، بەلگەی پیگەیشتنی كۆمەلگایە .بەپیچەوانەشەوە، ئەو كۆمەلگایەی هەستی بە گرنگی و پیویست بوونی‌ناسینی ئەوی دی و دەوروبەرو جیهان نەكردبێ، مانای وایە چارەنووسی خۆی داوەتە دەست ریكەوت و بیجگە لە كاردانەوەی ئانی‌و ئینفیعالی، هیچ رۆلیكی كاریگەر و هوشیارانەی لە ئاراستە كردنی رووداوەكان و گۆرینیاندا نیە.

دەبێ دان بەو راستیەدا بنیین كە كۆمەلگەی كوردی یەكیكە لەو كۆمەلگایانەی هەتا ئیستا لە سەر دەوروبەری خۆی، هیچ جۆرە هەلسەنگاندن‌و تیروانینیكی تایبەت بەخۆی نیە. زۆر دوور نەرۆین، ئیمە كەپتر لە سێ چارەكە سەدەیە لەگەل گەلیكی عەرەبیدا دەژین، لەسەر ئەم نەتەوەیە بیجگە لە كۆمەلیك رستەی دروشم ئاسا، كە زیاتر رەنگدانەوەی گوتاری سیاسی بالادەستی عەرەب خۆیەتی ،هیچی تر نازانین.نەك هەر ئەوەندە ،بەلكو گەلیك جار بەشیكی زۆری تیروانینمان بۆ خودی خۆشمان ،لەو ویناكردنەوە سەرچاوە دەگریت كە گوتاری بالادەستی عەرەبی لەسەر ئیمە بنیاتی ناوە. بە هەمان شیوە، روانین و تیگەیشتنمان لە دراوسیكانی تریشمان (فارس و تورك)، جیاوازیەكی زۆری لەگەل ئەوەی عەرەبدا نیە وبگرە سادەتر و ساویلكانە تریشە. هەتا ئیستاش نازانین دراوسیكانمان كین، چین، چۆن بیر دەكەنەوە، تیروانینیان بۆ جیهان و بە تایبەت بۆ ئیمە چۆنە؟ لە كاتیكدا كە وینەی ئیمە لە ئەدەبیاتی سیاسی هەریەكە لەو نەتەوانەدا، بەدەسەلاتدارو ئۆپۆزیسیۆنیانەوە، سیخناخە بە وینەی دوژمن، كیوی،درندە، دواكەوتوو،یا لە باشترین حالەتدا میوانیكی نە خواستراو و ئامرازیكی ئامادە بۆ بەكارهینان لەلایەن دوژمنە دەرەكیەكانەوە دژی نەتەوەكانیان ،كەچی رۆشنبیری كورد بە دریژایی سەدەی رابوردوو، سوور بووە لەسەر فەرامۆشكردنی ئەو هەموو راستیە تالانەو داكۆكی كردن لەوەی

ئازادیخوازانی ئەو نەتەوانە بەشـیوەیەکی ئۆتۆمـاتیکی پشـتیوانی لـە کیشـە رەواکەمان دەکەن .لەراستیدا ئایدیۆلۆجیا، بەتایبەت مارکسیزم ،رۆلی خۆی هەبووە لەم چاو داخستنەی رۆشنبیری کورد لەئاست هەلویستی نیگەتیڤی رووناکبیرو سیاسەتمەدارانی نەتەوە سەردەستەکاندا .چونکە مارکسیزم جیهانی سادە دەکردەوە بۆ دووبەرەیسەرەکی. بەرەی چەوساوەکان و بەرەی چەوسینەران .دلنیاشی دەکردینەوە لەوەی چەوساوەکانی جیهان کە لەهەر کوییەك بن یەك کیشەیان هەیەو چارەنووسیان پیکەوە گریَ دراوە. لیرەشەوە خۆبەخۆپشتی یەکدەگرن و هاوکاری یەکتری دەکەن. رۆشنبیری کوردیش لە بری ئەوەی ئەم خەونە جوانە لە سەنگی مەحەکی واقیع بدات، هەر لە سەرەتاوە لی ی بوو بە راست و هەر لەو روانگەیەشەوە تەماشای جیهانی کرد. بیَ ئاگا لەوەی وەکو بیشکچی لە کتیبی (سیوسیَ گوللە)دا دەلیت: "لەو دەولەتانەدا کە پتر لە نەتەوەیەکیان تیدا دەژی بوون بە کەسیکی دیموکرات بیَ ئەندازە سەختە.لەم جۆرە وولاتانەدا رۆشنبیرو دیموکراتەکانی نەتەوەی سەردەست جووت پیوانەیی بیر دەکەنەوە. ئەو ئارەزووی بەختەوەری و ئاسودەیی و رابوونی مادی و مەعنەویەی بۆ نەتەوەکانی خۆیان باسی دەکەن، بە هیچ جۆریك بۆ نەتەوەی چەوساوە نایانەویت. دەیانەویَ بە کۆیلەیی و لە ژیر باری ستەمی نەتەوەکەی خۆیاندا بمیننەوە". لیرەدا مەبەستمان ئەوە نیە بلیین لە هیچ کونجیکی وولاتانی دراوسیماندا کەسیك نیە توانیبیتی وەکو مرۆڤ و ئازادیخوازیکی راستەقینە هەلویست لە کورد و کیشەکەی وەرگریت. چونکە هەر خودی بیشکچی کە ئەمرۆ ئەم کتیبەی دەخەینە بەر دەستی خوینەری کورد ،گەورەترین بەلگەی هەبوونی ئەو جۆرە کەسانەیە. بەلام بیگومان ژمارەی ئەو جۆرە نووسەر ،رۆشنبیر یاخود سیاسەتمەدارانە لە هەر یەکیك لەو نەتەوانەدا لە پەنجەکانی دەست تیَ ناپەریَ و لە چاو پیچەوانەکانیاندا ،قەترە بە دەریان.

لەگەل هەموو ئەمانەشدا ، ناکریَ تەنها مارکسیزم بکەینە بەر پرسیاری ئەم بە شەوارە کەوتنەی رۆشنبیری کورد.چونکە ئەوە هەر تەنها کۆمەلگەی کوردی نەبووە کە فکری مارکسی لە سەردەمیکدا برەوی تیدا هەبوو بیت.بەلام

رەنگە بە هەلەدا نەچوو بین ئەگەر بلیین تەنها لە کوردستاندا ئەو ئەنجامەی لی کەوتۆتەوە . ئەمەش مانای ئەوەیە ، کیشەکە گەورەترە لەوەی تەنها کیشەی بالا دەست بوونی ئایدیۆلۆجیایەك بیتو، پەیوەندی بە بونیادی خودی کۆمەلگای کوردیەوە هەیە . کۆمەلگایەك کە هیشتا نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی هوشیاری ،کە خۆی وەکو بوونیکی جیاواز لە کۆمەلگەکانی تر تەماشا بکات و هەست بەپیویست بوونی ناسینی دەرەوەی خۆی بکات .

ئەمرۆ لەکاتیکدا کە پیمان ناوەتە سەدەی بیست و یەکەمەوە و ئەم سەدەیەش بەسەردەمی پەیوەندی خیراو ئاسانی کۆکردنەوەی زانیاری دەزانریت ،دەبیّ ناوەندی رۆشنبیری کوردی بیریکی جدی لەم کەموکوریە بکاتەوە و هەرچی زووە ،ئەو بۆشاییە گەورەیە پر بکاتەوە. بەلام گومانی تیدا نیە دەبیّ زۆر وورییای ئەوە بین کە هەلویستی نیگەتیڤی نەتەوە سەر دەستەکان ،تووشی کاردانەوەیەکی (وەکو ئەوان) دەمار گیرانەمان نەکات و بەچاویکی مرۆڤانەو بابەتیانەوە تەماشایان بکەین .چونکە شارستانیتی و کولتوور و میژووی هیچ نەتەوەیەك کورت ناکریتەوە بۆ کۆمەلیك هەلویستی دزیو،تەنانەت ئەگەر ئەو هەلویستانە راستەوخۆ دژی خۆیشمان بن .

ئاشکرایە بۆ ئەوەی میللەتیك بناسین،ریگایەکی دوورو دریژمان لە پیشە .بەلام دەلین ئەگەر دەتەوی میللەتیك بناسی،بزانە چۆن لە میژووی خۆیان و جیهان تیدەگەن.ئەگەر ئەم ووتەیە لە سەدا سەدیش راست نەبیت،ئەوا بیگومان تیگەیشتن لە چۆنیەتی تیروانینی میللەتیك بۆ میژوو،باشترین دەروازەیە بۆ چوونە ناو جیهانەکەیەوە .لیرەوە ئەم کتیبەی بیشکچی بۆ ئیمەی کورد گرنگیەکی چەند ئەوەندە پەیدا دەکات .چونکە بیشکچی لەم کتیبەیدا ،بناغەی سەرەکی ئایدیۆلۆجیای کەمالی ،واتە تیزی میژوو و تیۆری زمان دەخاتە بەر باس و لیکۆلینەوە. وەکو زانراوە ،کەمالیزم کە رەگە فکریەکانی دەگەرینەوە سەر تۆرانیزم ،هەتا ئەمرۆش ئایدیۆلۆجیای بالا دەستە لەتورکیادا. بەجۆریك کە تەنانەت ئەو تەوژمە سیاسیانەش کە لافی ئەوە لیدەدەن جەمسەری دژو پیچەوانەی کەمالیزمن ،کەوتوونەتە ژیر

کاریگەری تیزو بۆچوونەکانیەوە و نەیانتوانیوە خۆیان لە چوارچیوەکانی دەرباز بکەن. بەتایبەتی لەمەسەلەی کیشەی نەتەوەی کورد دا .

ئەم کتیبە ، لیکۆلینەوەی دووەمە لە زنجیرەی "میتۆدی زانستی و پیادەکردنی لە تورکیادا". لیرەش وەکو کتیبی (سی و سێ گوللە)، بە پیّی توانا و پیویستی، لە پەراویزدا روونکردنەوەم بۆ خوینەری کورد زمان نووسیوە . دیسان بۆ ئەوەی روونکردنەوەکان لەگەل پەراویزەکانی نووسەردا تیکەل نەبن، بە نیشانەی ئەستیرە (*) جیام کردوونەتەوە .

لە وەرگیرانی ئەم کتیبەدا ،گەلیك دۆستی نووسەر و زمانزان یارمەتیان داوم و خۆم بە قەرزاریان دەزانم. بەتایبەتی مامۆستا ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل کە دەقە شیعریەکانی بۆ کردمە کوردی*، خوشکی بەریزم تانیا خان کە گەلیك گریّ کویرەی دەقە تورکیەکانی بۆ کردمەوە، هەروەها هاوریّی بەریزم کاك یوسف گۆران کە بەردەوام بە کتیب و سەرچاوەو زانیاری پیویست هاوکاری کردووم.

چاپی یەکەمی ئەم کتیبە لە سالی ١٩٧٨دا لەلایەن خانەی بلاّوکردنەوەی (کۆمال)ەوە بلاوکراوەتەوەو بیشکچی خۆی پیشەکی بۆ نووسیوە. چاپی دووەمیش کە لە بەردەستی مندایە،لە سالی ١٩٩١دا لە لایەن (خانەی بلاوکردنەوەی یورت–yurt kitap yayin)ەوە بلاوکراوەتەوە.بەلام لەبەر ئەوەی ئەو کاتە بیشکچی لە زینداندا بووە، نەیتوانیوە پیشەکیەکی نویّی بۆ بنووسیت.

ئاسۆس هەردی
٢٠٠٠/٥/١٥

** لە راستیدا من داوام لە مامۆستا کرد بەگشتی بەهەموو کتیبەکەدا بچیتەوەو منیش لەسەر بەرگەکەی بنووسم پیاچوونەوەی مامۆستا ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل. بەلام وەکو خۆی دواتر پیی گوتم لەبەرکاری ترو نەخۆشی ئەم کارەی بۆنەکراوەو تەنها شیعرەکانی بۆ وەرگیراوم جیگەی سوپاسە.*

پیشەکی چاپی یەکەم

غازی مستەفا کەمال، سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*)و سەرەك کۆمار، لە نامەیەکدا کە رۆژی ١٦ی ئابی ١٩٣١ بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك و سکرتیری گشتی سەرۆکایەتی کۆمار (تۆفیق بەگ-بییك ئۆغلو) ی نووسیوە، ئاوا دەلیت:

" دەبی ئیمە ببینە ئەو کەسانەی هەمیشە بە دوای راستیدا دەگەرین و کە دلنیابوون لە دۆزینەوەی، ئینجا جورئەتی گوتنی راستی‌یان دەبیت نووسینەوەی میژوو بە ئەندازەی خولقاندنی میژوو گرنگە. ئەگەر نووسەر بەرامبەر خولقینەر راستگۆ نەبیت، حەقیقەتی نەگۆر ماهییەتیك وەردەگری، کە مرۆڤایەتی تووشی شلەژان و گومرایی دەکات." (ئولوغ ئیغدەمیر، لە: <u>دەزگای میژووی تورك لە پەنجاهەمین سالی کۆماردا</u>، باسی کردووە، دەزگای میژووی تورك، ئەنقەرە -١٩٧٣،ل-٩) ئەم قسانە بە هیچ جۆریك راستی و "حەقیقە" مان لەسەر ئەو لیکۆلینەوانە پی نالین کە لە تورکیادا کراون، بەتایبەت لیکۆلینەوە سەبارەت بەمیژوو، میژووی تورك و نووسینەوەی میژووی تورك. تیزی تورك بۆ میژوو، تیۆری زمانی خۆرو ئەو ئایدیۆلۆجیا رەسمی‌یەی بەدەوری چەمکی "میللەتی بێ چین و بێ ئیمتیازو یەکگرتوو"دا پەرەی پیدراوەو هەولی بەدامو دەزگاکردنی دراوە، بەتەواوی ئەو قسانەی سەرۆکی گشتی (*CHF*)و سەرەك کۆمار بەدرۆ دەخەنەوە. لەنووسینەوەی

میژووی تورکدا، هەرگیز فاکتەکان، کە تاکە پیوەری راستی و "حەقیقەت"ن، لەبەرچاو نەگیراون. بەپیچەوانەوە، هەولدراوە فاکتەکان، پەیوەندیە فاکتی‌یەکان، واقیعی راستەقینە، بشاردرینەوە، لە ناوببرین و بشیوینرین. لەم قۆناغەدا ئەو بۆچوونانەی کە دەلین سۆمەری‌یەکان، حیتی‌یەکان، خوداکانی میسر، ئیجە، رۆما، هیندو چین تورك بوون، کولتوورو شارستانیتی‌یەکانی ئەو ناوچانە لەلایەن تورکەکانەوە دامەزراون، نەتەوەیەك نیە ناوی کورد وزمانیك نیە ناوی کوردی بیت، وەکو "راستی‌یە گومان هەلنەگرەکانی زانست"ی میژووی تورك راگەیەنراون. بیگومان سەرۆکی گشتی (*CHF*) دەیزانی سۆمەری‌یەکان، حیتی‌یەکان، خوداکانی میسر، ئیجە، رۆما، هندو چین تورك نەبوون.

بیگومان ئاگاداری بوونی نەتەوەیی کورد و زمانی کوردیش بوو. نەك هەرئاگادار بوو، بەلکو لەنیوان سالانی ١٩١٩-١٩٢٢دا هەولی داوە لەگەل کورد دا ریك بکەوی و ریکیش کەوتووە. بەلام ئەم ئایدیۆلۆجیا لەسەر درۆ دامەزراوە، ئەرکیکی گرنگی لە ئەستۆدا بوو. بۆ ئەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی بتوانی دریژە بەجی‌بەجی کردنی ئەم ئەرکەی خۆی بدات، دەبوو بروا بکریت و بروا بەخەلکی بهینریت کە ئەو بۆچوونانە "راستی‌یە گومان هەلنەگرەکانی زانست"ن.

کەواتە ئەو قسانەی سەرەوە (قسەکانی مستەفا کەمال)، پەردەیەکن بۆ داپۆشینی دیدو بۆچوونەکانی تیزی تورك بۆ میژوو، تیۆری زمانی خۆرو ئەو ئایدیۆلۆجیا رەسمی‌یەی بەدەوری چەمکی "میللەتی بی‌چین و بی ئیمتیازو یەکگرتوو"دا هەولی بەدامو دەزگاکردنی دەدرا، نەك پرنسیپەکانی رەفتاری زانستیانەو نووسینەوەی میژوو.

گەلیك زۆرن ئەو کەسانەی لە سالانی ١٩٣٠و دواتردا خەریکی میژووی تورك و زمانی تورکی بوون. هەرچەندە لەسەر لیکۆلینەوەو کتیبە جۆراوجۆرەکان ناوی ئەو کەسانە نووسراوە، بەلام لە راستیدا ئەوانەی میژوویان نووسیوەتەوە، ئەو ناوانە نین. کەسی سەرەکی ئەوەیە کە پی‌ی نووسیون؛ خودی سەرۆکی گشتی (*CHF*)و سەرەك کۆمار غازی مستەفا کەمال. لەبنەرەتدا ئەم دۆخە لەلایەن نووسەرانی ئەو کاتەوە، بەشانازی‌یەوە

راگەیەنراوە. لەهەمان کاتدا نووسینەوەیەکی لەو جۆرە، کرێی خۆی هەیە. کرێکەش لەشێوەی کردنە نوینەری نووسەران لە ئەنجومەنی گەورەی میللەتی تورکیادا (پەرلەمان)، لەلایەن سەرۆکی گشتی (CHF)ەوە دەدریت. ئەمە یەکیکە لەفاکتە سەرەکییەکانی پەرەسەندنی زانکۆی تورکی و "زانست"ی تورکی.

ئەم فاکتەش ئەو ئەنجامەی لێکەوتۆتەوە کە "زانست"ی تورکی و بەتایبەت زانستە کۆمەلایەتیەکان، لەسەر ئاستی رەسمی، لەژێر چاودیری "پیشەوا"و بەئاراستەی دیدو بۆچوونەکانی ئەو پەرە بسینن. ئەمە ئەنجامیکی حەتمیی رژیمەکانی پیشەوایەتی و چەمکی "پیشەوای ئەبەدی"یە. گومانیش لەوەدا نیە کە ریشەکانی دەگەنە ئیتیحادو تەرەقی.

مەسەلەی "کتیبە دەرسییەکانی بەرەی نەتەوەیی"*، کیشەی سالانی ١٩٧٦-١٩٧٧نیە، رەگەکەی لەسەردەمی تاك حیزبیدایە. دروست نەکردنی ئەم پەیوەندیە (لەنیوان کتیبەکان و سەردەمی تاك حیزبیدا) ، لەکاتی نارەزایی دەربرین و رەخنە کردنی "کتیبە دەرسییەکانی بەرەی نەتەوەیی"دا، دەگەریتەوە بۆ لاوازیوبێ ریشەیی تیگەیشتن لەرەخنەو بیری زانستی لە تورکیادا. لەوەوە هاتووە کەهەندێ بابەت لەرەخنە بەدوور دەگیرین. ئەم جۆرە تیگەیشتنە لەبری ئەوەی لەئەنجامی لیکۆلینەوەی فاکتەکان، پەیوەندیە فاکتییەکان و ژیانی واقیعییەوە هاتبێ، لە قسەکانی "پیشەوا"وە سەرچاوەی

---

* حکومەتی(بەرەی نەتەوەیی): لە ناوەراستی حەفتاکاندا، پاش قەیرانیکی سیاسی لە پەرلەمانی تورکیادا، حکومەتیکی هاوبەش لەحیزبە رەگەز پەرست و راسترەوەکانی تورکیا، بە سەرۆکایەتی سلیمان دمیریل و حیزبەکەی (پارتی عەدالەت–Adalet Partisi) دەسەلاتی گرتە دەست، کە بە حکومەتی بەرەی نەتەوەیی ناسراوە. لەکۆتایی سالی ١٩٧٦دا ئەم حکومەتە ،چاپی نوێی کتیبی خویندنی قوتابخانەکانی بلاوکردەوە و بەسەر خویندنگەو قوتابخانەکاندا دابەشی کردن .بلاوبوونەوەی ئەم کتیبانە بووە مایەی شەپۆلیکی بەرفراوانی نارەزایی و رەخنە ، لە لایەن ناوەندە رۆشنبیریە چەپ و لیبرال و دیموکراتەکانەوە. چونکە پر بوون لەتیروانینی رەگەز پەرستانەی زەق و هیچ سیمایەکی زانستیانەیان پیوە نەبوو .مندالانیان بە هەستی بەگەورە زانینی تورك ، پەرستنی رەگەزی تورك و سووکایەتی کردن بە رەگەزی ناتورك گۆش دەکرد.

گرتووه. بۆ نموونه ئەو قسەیەی سەرەوە، وەکو ڕینماییەك هەلدەسەنگێنری کە بە تەواوی جی بەجی کرابێت.

بڕوا وایە، لیکۆلینەوەکانی زمان و میژوو، لەو چوارچیوەیەدا ئەنجامدراون. لەم ڕووەوە لەبری ڕەخنەکردن، "ستایش" دەکریت. ئەمە لەکاتیکدایە کە فاکتەکان، لیکۆلینەوەکان، کار و چالاکییەکان بەڕوونی دەری دەخەن هەرگیز ئەو قسانە لەبەر چاو نەگیراون و کاریان پێنەکراوە.

لە لیکۆلینەوەیەکی پیشووماندا، لەسەر فاکتی بەزۆر نیشتەجی کردنی کورد[1]، شیوەی هەلویست و تاووتوێ کردنی ئەم فاکتە لە لایەن زانکۆی تورکی، فکری تورکی ،"چەپ"ی تورك و بزووتنەوەی "سۆسیالیستی" تورکییەوە راوەستاوین .لەم لیکۆلینەوەیەدا لەسەر دوو فاکت رادەوەستین .تیزی تورك بۆ میژوو و تیۆری زمانی خۆر. لەسەر چۆنیەتی هەلسەنگاندنی ئەم فاکتانە لەلایەن زانکۆی تورکی ، ناوەندە"زانستی" یە تورکییەکان و فکری تورکییەوە ،رادەوەستین. لە لیکۆلینەوەکانی لەمەو دواشماندا بەردەوام دەبین لەسەر تویژینەوە و شیوەی هەلویست وەرگرتن و تاووتوێ کردنی ئەو فاکتانەی لە میژووی کۆماردا هەلمان بژاردوون.

ئیسماعیل بیشکچی
ئەنقەرە،شوباتی ۱۹۷۷

---

(1)Bilim Yontemi, Turkiyedeki Uygulama I. Kurtlerin Mecburi Iskani, Yurt Kitap- Yayin, 2.Baski, Istanbul, Ekim 1991.

بـــــەشـــــــى يـــــەكــــــەم
ليكۆلينەوە ئەنترۆپۆلۆجى و
ميژوويیەكان
(تيزى تورك بۆ ميژوو)

لە توركيادا ئايديۆلۆجياى رەسمى داكۆكى لەوە دەكات كە لە جيهاندا، لە خۆرهەلاتى ناوەراستدا،دوا جار لەتوركيادا نەتەوەيەك نيە ناوى "كورد"بيت و ئـەو كـەس و گروپانـەى بـە "كـورد"ناسـراون، لەراسـتيدا "تـورك"ن. لەگـەل ئەمەشدا، ديسان ئايديۆلۆجياى رەسمى هەميشە راى گەياندووە زمانيك نيە ناوى "كوردى"و ناوچەيەكى جوگرافى نيە وەكو"كوردستان"ناسرا بيت .لە لايـەكى ترەوە ديسان ئايديۆلۆجياى رەسمى داوا دەكات هـەموو كـەس و دام ودەزگاكانى توركيا و بگرە جيهانيش ،هەموو دەولەتان ،ئەم ديدو بۆچوونانە لەبـەرچاو بگـرن ،وەكـو تاكـە راسـتىى مشـتومر هەلنـەگر قبوليـان بكـەن و داكۆكيشـيان لى بكـەن .ئـەم ديـدو بۆچوونانـەى خۆشـى بـە چـەمكى خـودى (زاتـى)ى وەكـو "نيشـتمان پـەروەرى": "ئاشـتى پـەروەرى"، "شـەيدايى بـۆ ئـازادى وديموكراسـى"يـەوە گـرێ دەدات .بـەدەر لەمـەش، ئەوانـەى ئـەم ئايديۆلۆجيايـە قبـول ناكـەن ،داكۆكى لـە پيچەوانەكـەى دەكـەن، بەتايبـەت

ئەوانـــەی دەلیـــن "کـــوردم"، بـــەر هەرەشـــەی ســـزادان دەکـــەون و زوو زوو میکانیزمی سزادانیان دەخریتە کار .

ئـــەم جـــۆرە تیگەشـــتن وبیرکردنەوەیـــە ،کتوپـــر لـــەخۆرایی نەهاتۆتـــە ئاراوە.ریشەی میژوویی گرنگی هەیە .دەتوانین ریشەکانی ئەم تیگەیشتنە لە سالانی ١٩١٩-١٩٢٢ و بگـرە پیشـتردا بدۆزینـــەوە .بـــەلام ئیمـــە لـــە دوای کۆمارەوە ،لە سالی ١٩٣٠ بە دواوە دەست بەکارەکەمان دەکەین. لیرەشدا پتر لـەوەی وەلامـی ئـەو پرسـیارانە بدەینـەوە کـە ئـەم ئایدیۆلۆجیایـە بۆچـی دروسـتکراوە و بـۆ وەلامدانـەوەی چ جـۆرە ئـەرك و پیویسـتی‌یەك پـەرەی پیدراوە، هـەولدەدەین نیشانی بدەیـن ئـەو بیرۆکـە، کۆبوونـەوە، کۆنفرانـس و نووسـینانەی بناغـەی ئـەم ئایدیۆلۆجیایـە پیـك دینـــن ،تـــا چ رادەیـــەك پەیوەندی‌یان بە میتۆدی زانستی‌یەوە هەیە.

I . فاکتی دووەم(*)

پیکهاتنی "تیزی تورك بۆ میژوو"

لـــە کۆنگـــرەی یانـــە تورکی‌یـــەکاندا ،کـــە لـــە٢٣ی نیســـانی ١٩٣٠ دا کۆبۆتـەوە،خـاتو ئافـەت(پرۆفیسـۆر د.ئافـەت ئینـان) نوینـەری ئاکسـەرای، بەکورتی ئەم وتارەی پیشکەش کردووە:

" ئـەو خالـەی باسـی دەکـەم ،مـادەی دووەم و سـێیەمی یاسـای یانـە تورکی‌یەکانە .لە مادەی دووەمی یاساکەدا ئەمە نووسراوە: (مەبەستی یانەی تورکی ، بەهیزکردنی هەستی نەتەوەییە". ئەگەر بەهەلەدا نەچووبم ئەوەی لەم مادەیە تێ‌ی گەیشتووم ،ئەمەیە: تیگەیشتن لەوەی تورك و تورکایەتی چین و هەولدان بۆ بەهیزکردنی ئەم تیگەیشتنە. بەلای منەوە پرشنگدارترین خۆر بۆ

(*) بۆ فاکتی یەکەم بروانە:

1991, S. 110.

ڕووناك كردنـــەوەی ئـــەم ئامانجـــە میـــژووە، كـــە بنەچـــەو شارســـتانیتی و مەزنیی[××] تـورك دەناسـینی. زانینـی ئەمـەو ڕاگـەیاندنیتی بـە جیـهان. ئـەو مرۆڤەی لە دوینیی خۆی غافل بی ، ناتوانی ئەمرۆی بزانی و بگاتە سبەی. ئەو بوونەوەرەی ئەسلی خۆی نەزانی، تا ژیان و بەرهەمی ئەوتۆ نەخولقینی كە سەر لەنوی خۆی بە جیهان بناسینی، بە نەناسراوی دەمینیتەوە. من لە بەر ئەوەی (بە تەوازوعەوە) مامۆستایەتی میژووم كردووە، هەست دەكەم زانیاری سەبارەت بە میژووی پایە بەرزی میللەتی تورك، كەموكورتە. بەرای من ئەو شـتانەی لـەم بارەیـەوە لـە قوتابخانـە كۆنـەكاندا فـیری ئیمـە، هـەموومانیان كردووە، هەم كەموكورتن، هەم هەلەن. بە داخەوە هەتا ئەمرۆ ئەو ڕیگە چەوتە، لەو یانەی زانیاریانەشدا كە نەوەی نوی پیدەگەیەنن، دریژەی پیدراوە. گرنگ گەیاندنی میللەتی تورك و ڕۆلەكانی توركە بە ئاسۆ پرشنگدارەكانی داهاتوو، بەریگەی میژوویەكی پرشنگداری نویدا، كە ئەو ڕیگە تەماوییەی لە كۆنەوە بە میرات ماوەتەوە، ڕووناك دەكاتەوە."[(١)]

خـاتوو ئافـەت (ئینـان) ی مامۆسـتای میـژوو، پـاش ئـەوەی چـەوتی و كەموكورتی ئەو زانیاریە میژوویی و فیركردنی میژووەی تا ئەو ڕۆژە زانراون و دووبـارە كراونەتـەوە، ڕادەگەیـەنی، "ڕاسـت" كەیشـی بـەم شـیوەیە بـاس دەكات:

" ئەنجومەنی كۆنگرەی بەڕیز، من بەوپەڕی جورئەتەوە، ئەو حەقیقەتە بالایە عەرزی هەستیاری تورك و مەنتیقی زانستیانەمان دەكـەم، كـە زانسـت نـاتوانی ڕەتـی بكاتـەوە. جورئـەتی ئـەوە بـە خـۆم دەدەم سـەرنجی زاناكـانی جیهانیش بۆ ئەو حەقیقەتە ڕاكیشم.

(××) ئەو شوینانەی هیلیان بەژیردا هاتووە (یا بەرەنگی تیر نووسراون) لەلایەن نووسەرەوە (ئیسماعیل بیشكچی) دەست نیشانكراون، مەگەر پیچەوانەكەی ئاماژەی پی كرابیت.

(١)Turk Tarihi Hakkinda Mutalaalar, Turk Ocaklari Nesriyati, Turk Ocagi Matbaasi, Istanbul 1930, Afet Hanimin Konusmasi.

هاورییانی بەریز، ئەو حەقیقەتە بالایە ئەمەیە: تورك شارستانیتی‌یە، تورك میژووە ئەگەر یارمەتیم بدەن، دەمەوی کورتەی بڕوای خۆم لە چەند رستەیەکدا دەست نیشان بکەم.

بالاترین و یەکەمین قەومی شارستانی‌ی مرۆڤایەتی، ئەو تورکانەن کە نیشتمانیان ئالتای و ئاسیای ناوەراستە. ئەوانەی بناغەی شارستانیتی چین-یان داناوە، تورکەکانن. ئەوانەی لانی کەم حەوت هەزار سال پیش زایین،لە میسۆپۆتامیا و ئیراندا، یەکەمین سەردەمی مرۆڤایەتی‌یان کردەوە و ناویان سۆمەر،ئیلام، ئەکەد،تورکەکانن. دانیشتوانی رەسەنی دلتا لە میسر،دامەزرینەری شارستانیتی میسر تورکەکانن. حامورابی‌ی بەرەگەز سامی کە لە ۲۳۰۰ ی‌پیش زایینیدا ناوبانگی پەیدا کردووە، ئەو ئاشوری‌یانەی لە میژوودا شوینیان داگیرکردووە،میژوون لەناو میژوودا. دۆریەنەکان کەناوی گریك یان وەرگرتووە ،دانیشتوانی رەسەن‌و خاوەنی یەکەمین‌و راستەقینەی ئانادۆل، ئەو تورکانەن کە باپیرانیان سەرکردەی حیتی‌یەکان بوون."(۲)

خاتوو ئافەت پاش ئەوەی بەم شیوەیە "ئەو حەقیقەتە بالایەی زانست ناتوانێ رەتی بکاتەوە"، رادەگەیەنێ ،ئینجا هەولدەدات هەندیك زیاتر بەلگە بۆ قەناعەتەکانی خۆی بینیتەوە :

"جگە لەوە، ئاشکرایە ئەوانەی بۆ یەکەمجار ئەو پارچە زەوی‌یەیان داگیرکرد کەلە میژووی کلاسیکدا پێی دەگوترێ یۆنان، (ئاکین-*Akeen*)، واتە (ئاکا-*Aka*) کان بوون و،ئەو ولاتەی ئەمرۆ پێی دەلین یۆنان، (ئاکای-*Akai*) ،واتە (ئاکا ئەل-*Aka eli*) * بووە .(ئاکا) لە (ئاغا) وە هاتووە ،(ئەگە-ئیجە-*Ege*) ش بیجگە لە (ئەکە-*Eke*)، (ئەجی-*Eci*) کە مانای برای گەورە یاخود خوشکی گەورە دەگەیەنیت،هیچی‌تر نی‌یە. ئەم ووشانە تورکین ئەوانەی لە دوورگەی کریت و(ئاکا ئەل) ەکاندا دامەزرینەری ئەو شارستانیتی‌یەن کە

---

(۲)***Turk Tarhi Hakkinda Mutalaalar, a.g.e.***

* *ووشەی (ئەل-el) لە تورکیدا مانای: دەست، قۆل، ولات، شار، دانیشتوان هتد، دەگەیەنی.*

بناغەی شارستانیتی ئەمڕۆ بووە ، ئەوروپایی، هیندو ئەورووپی یاخود گریکەکان نین.سامی-ش نین دامەزرینەرانی بناغەی شارستانیتی لاتینی، ئەو تورکانەن کە پێیان دەگوترێ ئەتروسك."[٣]

پرۆفیسۆر (سەدری مەقسود بەگ)یش کە لە کۆنگرەی باسکراوی یانە تورکی یەکاندا قسەی کردووە، ئاوا دەلیت:

" لە لایەن خاتوو ئافەت ەوە،دوو بیرۆکەی گرنگ لەشیوەی پەند (حیکمەت)دا پیشکەش کران. یەکەمیان (تورك شارستانیتی‌یە) و دووەمیشیان لە شیوەی (تورك میژووە) دا راگەیەنرا.منیش ئەو بیرۆکانە بە راست دەزانم.بەریزینە،دەمەوێ جەسارەت بکەم و تیبینی‌یەکانی خۆمتان لەسەر ئەم دوو بیرۆکەیە عەرز بکەم. من لەو بروایەدام ئەم دوو بیرۆکەیە حەقیقەتن. من لە بیرۆکەی (تورك شارستانیتی‌یە)، بەم شیوەیە تیدەگەم .ئەگەر بۆ بنەچەی شارستانیتی‌یە دیرینەکان بگەرێین ،دەبینین لەژیر دارو پەردوی گەلیك لەو شارستانیتی‌یانەدا قەومیك شاردراوەتەوە کە بەتورك مەزەندە دەکریت . با لە قەومە شارستانی‌یە کۆنەکانەوە ،لە کۆنترین شارستانیتی‌یەکانەوە نموونە بینینەوە.کۆنترین شارستانیتی ئەوەیە کە لە میسۆپۆتامیادا دامەزراوە. دامەزرینەرانی ئەم شارستانیتی‌یە، سۆمەری‌یەکانن. با نموونەی دووەم وەربگرین .دامەزرینەرانی شارستانیتی لاتینی کین؟ ئەو خەلکەی توخمەکانی ئەم شارستانیتی‌یەیان هینا بۆ ئیتالیا، (ئەتروسك)ە کانن. ئەوانەی هەزاران سال پیش زایین شارستانیتی‌یەکی بالایان لە ئانادۆلی کۆندا دامەزراند، کی بوون؟ حیتی‌یەکان بوون. ئەو بیرۆکەیەی دەلیت هەموو ئەم گەلانە تورك بوون، لە نیوان زاناکانی ئەورووپا دا لایەنگری زۆری هەیە.

بەم شیوەیە دەردەکەوی، بنیاتنەرو دامەزرینەری زۆربەی شارستانیتی‌یە کۆنەکان تورك بوون. بەریزینە، گوتەی (تورك شارستانیتی‌یە) مانایەکی

---

(٣)a.g.e.

دووەمیشی هەیە. هەر سەردەمیك شیبکەنەوە، کاریگەریی تورك لە سەر شارستانیتییەکانی ئەو سەردەمە دەبینن.

رزگارکەرەکەمان ئەو کاتە زیادەیەی لە کاروباری دەولەت بۆی دەمینیتەوە، تەرخانی دەکات بۆ میژووی تورك. ئەمە رووداویکی ریکەوت نیە. ئەو کەسیتییەی تورکی رزگار کردووە، زۆر ئاساییە هەول بدات ریگاکانی دابین کردنی ژیانی تورك-یش دیاری بکات."[٤]

رەشید غالب بەگ، کە سییەمین کەس بووە لە هەمان کۆنگرەدا قسەی کردووە، باسی ئەو هەلکۆلینانە دەکات کە لە میسۆپۆتامیادا ئەنجامدراون و دەلیت:

"ئاشکرا بووە کە بە هەزاران سال پیش شارستانیتی بابل و ئاشوور،رەگەزی تورك لە میسۆپۆتامیادا شارستانیتیی دامەزراندووە. ئەوانەی یەکەمین شارستانیتی میسۆپۆتامیایان دامەزراندووە، تورکەکانن."[٥]

ئەو دیدو و بۆچوون و قەناعەتانەی لەم ووتارانەدا پیشکەش کراون، بناغەی زانستییان نیە. هیچ بەلگەیەکیان لە سەر تورك بوونی سۆمەری، ئیلامی، ئەکەدی و حیتییەکان نەهیناوەتە پیشی. تەنها قەناعەت و ئارەزووە خودییەکانی خۆیانیان راگەیاندووە. قەناعەتە خودییەکانیان لە جیی واقیعی راستەقینە و راستی بابەتی داناوە. دەلین تورکەکان شارستانیتییان بۆ هەر چوار لای جیهان بردووە ولە بە شارستانی کردنی جیهاندا، رەگەزی بنەرەتی بوون. تورکەکان وەکو دامەزرینەری شارستانیتی چین، هند، میسۆپۆتامیا، میسر، کریت، ئیجە، لاتین و ئانادۆل پیشکەش دەکرین. بەلام هیچ بەلگەیەکی جدییان لە سەر راستی ئەم بانگەشانە بەدەستەوە نیە.

---

(٤) a.g.e. Prof. Sadri Maksudi Beyin Konusmasi.

(5)a.g.e. Rasit Galip Beyin Konusmasi

ئەو سی ووتارەی لیرەدا باسکراون، لە کتیبەدا هەن:

Ulug Igdemir, Cumhurriyetin 50. Yilinda Turk Tarih Kurumu, TTK,Ankara 1973 , S.67-69.

هینانـەوەی بەڵگـەش بـۆ بانگەشـەی لـەوجۆرە، مەحاڵـە. چونکـە قەناعــەت و ئارەزووە خودی‌یەکان هەرگیز ناتوانن واقیعی راستەقینە لە ناوبەرن و راستی بابەتی بشارنەوە.

بالیرەدا باسی چەند خالیك بکەین کە سەرنجمان رادەکیشی. یەکەمیان ئەمەیـە: خـاتوو ئافـەتی مامۆسـتای میـژوو(پرۆفیسـۆر د. ئافــەت ئینــان) هەرچەندە کەباسی کەموکورتی‌ی زانیـاری ئەوروپاییـەکان لـە سـەر میـژووی تـورك دەکـات دەسـتەواژەیەکی تـەمومژاوی بـەکاردینی، بــەلام بەشـیوەیەکی یــەکلاکراوە و گومـان هەلنـەگر دەلیـت شارسـتانیتی‌یەکانی میسـۆپۆتامیا، میسر، کریت، ئیجە، چین و لاتین لەلایەن تورکەکانەوە دامەزراون و پەرەیان پیدراوە. تورك بوونی سۆمەری، ئیلامی، ئەکەدی،حیتی‌یەکان و،دامەزراندنی شارستانیتی‌یەکانی میسۆپۆتامیا،میسر، چین، ئیجە، لاتین و ئانادۆل لەلایەن تورکەکانــەوە، وەکـو "ئـەو حەقیقەتــەی زانسـت نـاتوانی رەتـی بکاتــەوە" پیشـکەش دەکـات. ووتـار بیژەکـانی تریـش بەتـەواوی بەشـداری ئـەم دیـد و بۆچوونانە دەکەن.

خـالی دووەمیـش کـە پیویسـتی بـە لەسـەر وەسـتان هەیـە، ئەمەیـە: ووتاربیژەکان سکالا لە دەست ئەوروپاییەکان دەکەن لە بەر ئەوەی بەمەبەست زانیاری چەوت و کەموکورتیان لەسەر میژووی تورك پیشکەش کردووە. بەلام بـۆ ئـەوەی بناغەیـەك بـۆ دیـدو بـۆ چوونـەکانی خۆیـان بدۆزنـەوە، دووبـارە دەگەرینەوە بۆ زانا ئەوروپاییەکان.

" ئەم قسانە وەکو خـۆی لـە کتیبـی(شارسـتانیتی ئیجـە)ی گۆسـتاڤ گلۆتز و لـە (هیری بیر)ی بەناو بانگەوە وەردەگرم، کـە زنجیرەیـەکی لـە ژیـر ناوی(پەرەسەندنی مرۆڤایەتی)دا بلاوکردۆتەوە و سەرۆکایەتی ئەو نووسەرانە دەکات کە تازەترین کتیب دەنووسن."[٦]

" لە نیوان زاناکـانی ئـەوروپادا، ئـەو بیرۆکەیـەی دەلیـت هـەموو ئـەم گەلانە تورك بوون، لایەنگری خۆی هەیە."[٧]

(٦) *ووتاری باسکراوی خاتوو ئافەت.*

(٧) *ووتاری باسکراوی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ.*

"   ژمارەیەکی زۆر لە میژوو نووسان، هەر لە (فر. لینۆمانت) ە وە تادەگاتە(ستیرن) و (کینگ) ی ئینگلیزی، دەلین (ئەم شارستانیتیە لە ئاسیاوە هاتووە). بەپێی (راپهال پومپیللی)ی ئەمریکایی، ئەمانە لە تورکستانەوە بەریگای (عەشقاباد)دا لە باشووری دەریای خەزەرەوە(دەریای قەزوین) رۆشتوون و لە میسۆپۆتامیا دابەزیون.

هاوریانی بەریز، لەماوەی رابوردوودا زانایەکی دانیمارکی بە ناوی (ژ. ئۆستروپ *J.OSTRUP*)، هات بۆ ئەنقەرە. گویمان لە کۆنفرانس و گفتوگۆکەی لەگەل غازی مەزندا، گرت. زانای دانیمارکی پاش ئەوەی گوی لەو قسانە گرت کە بۆی کرا، گوتی (بەلێ، زۆربەی ئەمانە لە راست دەچن). بە گویگرتنی زیاتر، ئەوەندەی تر قەناعەتی بەهیزبوو."[٨]

خالی سێیەمیش کە لەم ووتارانەدا پیویستی بە لەسەر وەستان هەیە، ئەمەیە: لە ووتارەکاندا جیگەی هەندێ بنەما (پرنسیپ) کراوەتەوە کە راستی گشتین. بەلام پاش راگەیاندنی ئەم راستیە گشتیانە، لەبەر ئەوەی لە روانگەی بەراست دەرخستنی ئایدیۆلۆجیا و تیروانینیکی تایبەتەوە، نەك بە میتۆدیکی زانستیانە، دەست بۆ فاکتە میژووییەکان براوە، هیچ ئەنجامیك بەدەست ناهینریت. بگرە ئەنجامیك بە دەست هینراوە کە دەتوانین پێی بلیین "پیکەنیناوی".

" ئەو مرۆڤەی لە دوینێی خۆی غافل بێ، ناتوانێ ئەمرۆی بزانێ و بگاتە سبەی . ئەو بوونەوەرەی ئەسلی خۆی نەزانێ ، تاڕیان و بەرهەمی ئەوتۆ نەخولقینێ کەسەر لەنوی خۆی بە جیهان بناسینی، بەنەناسراوی دەمینیتەوە." [٩]

" ئەوەی بەباشی شارەزای میژوو نەبی، ناتوانێ رووبکاتە ریگای راست. هەموو میللەتان لەسەردەمی بەرزبوونەوەیاندا، گرنگیان بەرابوردووی خۆیان داوە . لای ئیمەش هەروا دەبیت. بەریزینە ، میژوو بریتینیە لە کۆمەلیك

---

(٨) ووتاری باسکراوی رەشید غالب بەگ.

(٩) ووتاری باسکراوی خاتوو ئافەت.

زانیاری . میژوو لەهەمان کاتدا سەرچاوەی ئیلهام،ووزەو هیوایە بۆ میللەتان. سەرچاوەی بروا بە خۆبوونیانە." [١٠]

گیرانەوەو رووناك کردنەوەی میژوو بە بەلگەنامە و بەلگەی کۆنکریتی، شتیکە، بانگەشەو هەولدان بۆ سەلماندنی ئەوەش کەهەموو شارستانیتی‌یەکانی جیهان لەلایەن تورکەکانەوە بەرهەم هینراون، گوایە لەپیناوی ئەوەدا کە میللەتەکەمان بروای بە خۆی بیت و ببیتە خاوەنی متمانە، شتیکی ترە .یەکەمیان شیوەی تاووتویٚ کردنی میتۆدی زانستی‌یە.دووەمیشیان شیوەی تاووتویٚ کردنی دەولەت و ئایدیۆلۆجیای رەسمی‌یە.

وەکو بینرا ، ئەو خویندنەوانەی بۆ میژووی تورك پیشکەشکراون، هیچ نرخیکی زانستی‌یان نیە. بە ئاشکرا دیارە ئەو قسانە لەزانست بەدوورن . بەلام لەبەرئەوەی زانست چەمکیکی نیونەتەوەیی و گەردوونی‌یە، ئەگەر کارەکان وهەولەکان بەتەواوی نازانستیش بووبن، پی‌یان گوتراوە "زانست" و "زانستی" . بەمجۆرە لەکۆنگرەی یانە تورکی‌یەکاندا، کە لە نیوان ٢٣-٢٨ ی نیسانی ١٩٣٠ دا لە ئەنقەرە کۆبۆوە، خاتو ئافەت-ی مامۆستای میژوو و هاوریکانی ، لە پیشنیاریکدا دەیانگوت "پیشنیار دەکەین بریار بدریٚ لەسەر دامەزراندنی ئەنجومەنیکی تایبەتی و هەمیشەیی بۆ لیکۆلینەوە کردن لەسەر شارستانیتی و میژووی تورك بەشیوەیەکی زانستی و دەسەلاتی هەلبژاردنی ئەندامانی ئەو ئەنجومەنەش بدریتە دەست ئەنجومەنی ناوەندی".

لەسەر ئەم پیشنیارە ، ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك-ی یانەی تورکی دامەزرینرا، بەمەبەستی فیرکردن و تویژینەوەی میژووی تورك و شارستانیتی تورکی بە ریگەی زانستی‌یانە . ئەم ئەنجومەنە لە ١٦ کەس

(١٠) ووتاری باسکراوی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی.

پیکدەهات. ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك–ی یانەی تورکی، بناغەی دەزگای میژووی تورك ی ئەمرۆیە.[11]

له ئەنجومەنه ١٦ کەسییەکەدا، نوینەر (پەرلەمانتار)،وەزیر، پرۆفیسۆری میژوو و بەریوەبەری مۆزەخانەی تیدایە.[12]

---

(١١)<u>Turk yurdu</u> , Mayis 1930, Sayi 223,s.88; Ayrica bk. Ulug Igdemir, a.g.e, s.4.

(١٢) لیکۆلینەوەی سیستەماتیکی میژووی عوسمانی، بە دامەزراندنی "ئەنجومەنی میژووی عوسمانی– تاریخی عوسمانی ئەنجومەنی" لە ٢٧ ی تشرینی دووەمی ١٩٠٩ دا دەست پی دەکات . ئەرکی ئەنجومەنەکە بریتی بووە لە"هینانە ئارای میژوویەکی تەواوی دەولەتی عوسمانی و بلاوکردنەوەی فایل و تۆمارەکانی میژووی عوسمانی" .لە ١٠ ی شوباتی ١٩١٠ وە نەجیب عاسم و محەمەد عارف دەستیان کردووە بە بلاوکردنەوەی(گۆڤاری ئەنجومەنی میژووی عوسمانی– تاریخی ئەنجومەنی مەجموعەسی). ئەم بلاوکردنەوەیە تا سالی ١٩٢٧ ی خایاندووە. لە ژمارە(٧٧) ی ئەو سالەدا، ناوی گۆڤارەکە بووە بە(گۆڤاری ئەنجومەنی میژووی تورك– تورك تاریخی ئەنجومەنی مەجموعەسی).

یەکەمین سەرۆکی ئەنجومەنی میژووی عوسمانی، عەبدولرەحمان شەرەف بوو. پاش مردنی ئەو، رەفیق کرا بە سەرۆکی. ئەنجومەنەکە یەکەمین بەرگی میژووی عوسمانیی لە سالی ١٩١٧ دا بلاوکردەوە، رووبەرووی رەخنەی توندبووەوە. بە تایبەتی لەلایەن(فوئاد کۆپرولو) وەوە.

لە ١٩٢٧ دا، دووبارە ئەنجومەنەکە لەلایەن وەزارەتی پەروەردەوە دامەزرینرایەوە. فوئاد کوپرولو کرا بە سەرۆکی. ئەندامانی لیژنەی بەریوەبردنی بریتی بوون لە: نوینەری ئەستەموول یوسف ئاکچۆرا، عەلی جانب(یۆنتەم)، خەلیل ئەدهەم (ئەلدەم)، نەجیب عاسم، یوسف بەهجەت، ئەحمەد رەفیق، نیازی رەمەزان، ئیبنولئەمین، مەحمود کەمال.(محەمەد خالید بایری، یەکەمین دەزگای زانستیی سەردەمی مەشروتیەت، ئەنجومەنی میژووی تورك، چۆن دامەزرا؟ بەریوەبەرەکانی کیبوون؟ بیروبۆچوونەکانی کۆپرولو، بەرهەمە بلاوکراوەکانی، گۆڤاری تاریخ دونیاسی– جیهانی میژوو، ژمارە ٣٠-٣١، ٢٩ ی شوباتی ١٩٥٢، ل ١٢١١-١٢١٦)

ئەم ئەنجومەنە، تادامەزراندنی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك– ی یانەی تورکی، لە کۆنگرەی شەشەمدا، دریژەی بە کارەکانی دا. یەکیك لەو کەسانەی سەرەوە، واتە پرۆفیسۆر(یوسف ئاکچۆرا) ی نوینەری ئەستەموول، لە دەورەی چوارەمی

ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك-ی یانەی تورکی، لە بینای ئەنجومەنی یانە تورکیەکاندا ، یەکەمین کۆبوونەوەی خۆی بەسەرۆکایەتی حەمدوللا سوبحی (تانری ئۆڤەر) ی سەرۆکی ئەنجومەنی ناوەندیی یانە تورکیەکان ، ئەنجامداو ئەنجومەنی بەریوەبردنی خۆی هەلبژارد. ئەنجومەنی بەریوەبردن لەم کەسانە پیك هات: [١٣]

سەرۆك :	*سکرتیری گشتیی سەرۆکایەتی کۆمار*	*: محەمەد توفیق (بییکلی ئوغلو)*
جیگری سەرۆك:	*نوینەری چەنە قەلعە*	*: سامیح رەفعەت*
جیگری سەرۆك :	*نوینەری ئەستەموول و پرۆفیسۆری میژووی سیاسی لە کۆلیجی حقوق*	*: یوسف ئاکچۆرا*
سکرتیری گشتی :	*نوینەری ئایدن*	*: د. رەشید غالب*
ئەندام :	*مامۆستای میژووی قوتابخانەی مۆسیقای مامۆستایان*	*:ئافەت (پرۆفیسۆر د.ئافەت ئینان)*
ئەندام:	*وەزیری پەروەردە*	*:واسف چنار*
ئەندام:	*بەریوەبەری گشتی مۆزەخانەکانی ئەستەموول*	*:خەلیل ئەدهەم (ئەلدەم)*
ئەندام:	*پرۆفیسۆری کۆلیجی حقوقی ئەستەموول*	*: یوسف زیا (ئۆزەر)*
ئەندام:	*پرۆفیسۆری قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرە*	*: سەدری مەقسودی (ئارسال)*
ئەندام:	*پسپۆری مۆزەخانەی ئەتنۆگرافی لە ئەنقەرە*	*: مەساراش*
ئەندام:	*نوینەری کۆجە عەلی*	*: رەشید سەفوەت (ئا تا بینەن)*

پەرلەمانیشدا(١٩٣١- ١٩٣٥)، لە لایەن پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالەوە، کرا بە نوینەر و بوو بە ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکی یانەی تورکی. جگە لەوە عەلی جانب(یۆنتەم) و خەلیل ئەدهەم(ئەلدەم) یش لە دەورەی چوارەمدا کران بە نوینەر.

(١٣)***Turk Yurdu**, Say 30-224, Haziran 1930, S.58.*

ئەندام:	*نوینەری بالك ئەسیر*	*: ئیسماعیل حەقی (ئوزونچار شیلی)*
ئەندام:	*ئەندامی ئەنجومەنی زمان*	*: راغیب خلوسی (ئۆزدەن)*
ئەندام:	*مامۆستای میژوو*	*:موکریمین خەلیل ینانچ*
ئەندام:	*ئەندامی لیژنەی دانان و وەرگیرانی وەزارەتی پەروەردە*	*:زەکی قادری (ئوگان)*
ئەندام:	*بەریوەبەری مۆزەخانەی ئەتنۆگرافیا*	*: حامید زوبیر (کەشای)*

ئەگەر چاویك بە ئیش و كاری سەرەكی ئەندامانی ئەنجومەنی لیكۆلینەوەی میژوو- ی یانەی توركیدا بخشینین، دەبینین زۆربەیان پەرلەمانتار بوون. لەوسەردەمەشدا پەرلەمانتارەكان بە پی‌ی پەیرەو و پرۆگرامی كۆمەلەی گەلی كۆماری(*CHF*) ، لەلایەن سەرۆكی گشتی كۆمەلەوە كەلە هەمان كاتدا سەرەك كۆماریش بوو، واتە لەلایەن پیشەوای مەزن غازی مستەفا كەمالەوە دادەنران. لەبەر ئەوە ئەنجومەن لەوكەسانە پیك دەهینرا كە لەگەل دیدو بۆچوونەكانی سەرۆكی كۆمەلە (سەرۆكی دەولەت) دا دەگونجان. بەمجۆرە ئەو كەسانە دووبارە لە ١٩٣١ دا كراون بە نوینەر لە دەورەی چوارەمی پەرلەماندا. لەو دەورەیەدا پرۆفیسۆر خەلیل ئەدهەم (ئەلدەم)، پرۆفیسۆر یوسف زیا (ئۆزەر) و سەدری مەقسودی (ئارسال) یش كە ئەندامی ئەنجومەنی لیكۆلینەوەی میژوویتورك-ی یانەی توركی بوون، كراون بە نوینەر (پەرلەمانتار). بیگومان ئەندامەكانی تریش، كەسانیك بوون كە لە پیشەوا (مستەفا كەمال) و دیدو بۆچوونەكانیەوە نزیك بوون. یاخود راستتر، ئەوانە بوون كە دیدو بۆچوونەكانی ئەویان دووبارە دەكردەوە. دەست نیشانكردنی ئەم هەلومەرجانە لەو رووەوە پیویستە كە نیشانی دەدات نووسینەوەی میژووی تورك بەتەواوی لە لایەن كەس و دەزگا

رەسمی‌یەكانەوەو بە ئاراستەی دیدوبۆچوونە رەسمی‌یەكان پەرەی پیدراوە. ئەمە لە هەمان كاتدا فاكتیكی گرنگە كە پیكهاتنی ئایدیۆلۆجیای رەسمی و پەرەسەندنی تیزی توركی‌ی میژوو روونده‌كاتەوە.لیرەدا با ئەوەش بلیین كە مەحمود ئەسعەد (بۆزكورت) سەرۆكایەتی كۆنگرەی شەشەمی یانە توركی‌یەكانی كردووە كە لە ٢٤-٢٩ ی نیسانی ١٩٣٠ دا سازكراوە[١٤]

١- "هیلە گشتی‌یەكانی میژووی تورك"

ئەم ئەنجومەنە لە كۆتاییەكانی سالی ١٩٣٠ دا، كتیبیكی هینایە بەرهەم بە ناوی "هیلەگشتی‌یەكانی میژووی تورك". باسەكانی ئەم كتیبە (٦٠٦) لاپەرەییە بریتی بوون لە گیرانەوەی ئەو ووتارانەی بە نموونەوە لەسەرەوە باسكران، بەشیوەیەكی بەرفراوانترو پر لە حەماسەتتر.[١٥] تیزی میژووی تورك لەم كتیبەدا دەچووە دۆخی بەرجەستەبوون وئاشكرا بوونەوە. دەكری ئەم تیزە بەم شیوەیە كورت بكریتەوە:

" لە كۆنترین سەردەمەكانی میژووەوە، لەبەر بی‌ئاوی و هۆكاری ئابووری، كۆمەلیك كۆچی گەورە لە ئاسیای ناوەراستەوە بەرەو خۆرهەلات، خۆرئاوا و باشوور روویداوە. ئەم كۆچەرانە، مرۆڤی براكیسەفال* ، شیوە ئالپی و توركی زمانن. ئەمانە بۆ هەركوی یەك چووبن، لەگەل خۆیاندا شارستانیتی‌یەكی پیشكەوتووشیان بۆ ئەو شوینە هیناوە. بنیاتنەرانی

(١٤)*<u>Turk Yurdu</u> , Sayi 29-223 , Mayis 1930,s. 78 .*

(١٥)*Turk Tarihinin Ana Hatlari XVIII , s. 606, Turk Ocagi Turk Tarihi Tetkik Heyeti Nesriyatl, Devlet Matbaasi , Istanbul 1930.*

* *براكیسەفال: زاراوەیەكی فەرەنسی‌ی بەرەگەز یۆنانی‌یە. لە دوو برگەی (brakhys-واتە كورت) و (kephale-واتە كەللە سەر) پیك هاتووە. بەوجۆرەی مرۆڤ دەگوتریت (براكیسەفال) كە خاوەنی كەللە سەری كورتە.*

شارستانیتی لە میسۆپۆتامیا، میسر، ئانادۆل، چین، کریت، هند، ئیجە و رۆمادا، ئەم مرۆڤانەن. بەشی سەرەکیی دامەزراندن و پەرەپێدانی شارستانیتییەکانی جیهان و بلاو بوونەوەیان بە گۆشە و کەنارەکانی تری جیهاندا، هی ئەم مرۆڤە تورک زمانانەیە."[١٦]

لە کتیبی (٦٠٦) لاپەرەیی هیلە گشتییەکانی میژووی تورک دا هەولدراوە ئەم بانگەشانە، بەقسەی حەماسی و داستان ئامیز بسەلمینرین. بەلام ئەم کتیبە ژمارەیەکی زۆری لی چاپ نەکراوە. تەنها(١٠٠) دانەی لی چاپکراوە و

---

(١٦) سەبارەت بە تیزی میژووی تورک، بروانە: ئافەت ئینان، ئاتا تورک و تیزی میژوو، (بەللەتەن-Belleten)،ژ-١٠ ، ١٩٣٩ ، ل ٢٤٣-٢٤٦؛ شەمسەددین گوونالتای، ماهیەتی ئەو رەخنانەی لە تیزی میژووی تورک گیراون و سەرکەوتنی بی چەند و چوونی تیزەکە، بەللەتەن، ژ ٧-٨ ، ١٩٣٨ ، ل ٣٣٧ ٣٦٥؛ ئەنوەر زیا کارال، تیزی میژووی تورک-ی ئاتا تورک،چەند کۆنفراسیک لە سەر ئاتاتورک (ئافەت ئینان- ئەنوەر زیا کارال)، کۆلیجی زمان و جوگرافیاو میژوو (DTCF)، ئەنقەرە ١٩٤٦، ل ٥٥-٦٥ ؛ ئەکرەم ئاکورگال، ئاتاتورک و زانستی میژوو ، بەللەتەن ژ-٨٠،١٩٥٦، ل ٥٧١-٥٨٤ ؛ ئیسماعیل حەقی ئوزونچارشیلی ، چەند بیرەوەریەک لەسەر حەزو تیروانینەکانی ئاتا تورک لە کاتی نووسینەوەی تیزی میژووی تورکدا، بەللەتەن ، ژ-١٠،١٩٣٩ ، ل ٣٤٩-٣٥٣ ؛ حەسەن جەمیل چامبەل ، ئاتا تورک و میژوو بەللەتەن، ژ-١٠، ١٩٣٩، ل٢٦٩-٢٧٢؛ سەماوی ئەیجە هەولیکی گەورەی ئاتاتورک بۆ میژوو پی نووسینەوە: هیلەگشتییەکانی میژووی تورک، بەللەتەن، ژ- ١٢٨، ١٩٦٨، ل ٥٠٩-٥٢٦ ؛ خەلیل دەمیرجی ئۆغلو، میژوو، ئیمەو ئاتاتورک ، بەللەتەن ،ژ-١٣٩، ١٩٧١، ل ٤٥٣-٤٥٥؛ بەکر سدقی بایکال، ئاتا تورک و میژوو، بەللەتەن، ژ-١٤٠، ١٩٧١، ل٥٣١-٥٤٠؛ ئاتا تورک(سەرجەم)،١٠٠٠ کتیبی سەرەکی، وەزارەتی پەروەردە، ئەستەموول ١٩٧٠، ل ٢٣٧-٢٤٨؛ کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورک ، کۆنفراسەکان،کۆنووسی گفتوگۆکان ،ئەنقەرە ١٩٣٣، ووتارەکەی وەزیری مەعاریف مەحمود ئەسعەد بەگ ل٥-١٤؛ ئیبراهیم نەجمی دیلمەن ، شوین و نرخی تیۆری زمانی خۆر لە تیزی میژووی تورکدا ،کۆنگرەی دووەمی میژووی تورک ، ئەستەموول ١٩٤٣، ل ٨٥-٩٨؛ کورت بیتتەل، ئاتا تورک و لیکۆلینەوە میژووییەکانی (ئیلکۆز Ilkoz)، بەللەتەن ، ژ-١٠، ١٩٣٩، ل ٢٠٣-٢٠٥.

پیشکەشـــی پـــەیوەندیدارەکان کـــراوە بـــۆ وەرگرتنـــی رەخنـــەو تیبینی‌یەکانیان.[17]

لەسەرەتای ئەم کتیبەدا ، نووسینیك هەیە، لاپەرەیەکی تەواو داگیردەکاو نـاوی ئـەو کەسـانە ئاشـکرا دەکـات کـە کتیبەکـەیان نووسـیوە و، ئەوانـەش کەبەسەریاندا دابەش دەکریت. ئەولاپەرەیە بەم شیوەیەیە:

"هیلـە گشـتی‌یەکانی میـژووی تـورك، هەولیکـە لەلایـەن ئـەم ئەندامانـەی خـوارەوەی ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تـورك-ی یانـەی تورکی‌یـەوە ئەنجامدراوە، لە ریگەی وەرگیران و دانانەوە:

ئەندامی کۆمەلەی میژووی تورك TTC-ی یانەی تورکی و مامۆستای زانیاریە شارستانی‌یەکان	*:خاتوو ئافەت(پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان)*
نووسەری گشتی‌ی سەرۆکایەتی کۆمار	*:محەمەد توفیق (بییکلی ئوغلو)*
نوینەری چەنە قەلعە	*:سامیح رەفعەت*
نوینەری ئەستەموول و پرۆفیسۆری قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرە	*:یوسف ئاکچۆرا*
نوینەری ئایدن	*:د. رەشید غالب*
نوینەری بۆلو	*:حەسەن جەمیل (چەمبەل)*
پرۆفیسۆری قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرە	*:سەدری مەقسودی*
نوینەری سیواس	*:شەمسەددین(گوونالتای)*
نوینەری ئیزمیر	*:واسف(چنار)*
پرۆفیسۆری کۆلی	*:یوسف زیا(ئۆزەر)*

(17)*Ulug Igdemir , a.g.e. , s.5 .*

تەنها ١٠٠ دانە لەم کتێبە چاپکراوە،بۆ ئەوەی بەسەر ئەندامانی تری ئەنجومەنی لێکۆڵینەوەی مێژووی تورك و ئەو زاتانەدا کە پەیوەندیان بەبابەتەکەوە هەیە، دابەش بکرێت. بۆ خوێندنەوەو وەرگرتنی رەخنەو باری سەرنجەکانیان."

وەکو بینرا، لەو ١٠ کەسەی لیژنەی نووسینی کتێبەکەیان پێك هێناوە، شەشیان نوێنەرن (پەرلەمانتارن). لە سەرەوە باسی ئەوەمان کرد کە لە ساڵی(١٩٣١)ەوە، پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی(ئارساڵ) و پرۆفیسۆر یوسف زیا(ئۆزەر)یش کراون بەنوێنەر.

لەبەشی(دەروازە-مدخل)ی کتێبەکەدا ، کەناونیشانی(ئەم کتێبە بۆچی نووسراوە؟)ی هەلگرتووە(ل ١-٣)، ئاوا دەگوترێت:

"خسوسیەت و هێزو توانای تورك، ریشە نەژادیی‌یە قووڵەکانی رەگەزی تورك بەشێوەیەکی بنەرەتی، لەگەڵ هەندێك لەو بەشانەی مێژووی مرۆڤ کەپەیوەندی‌یان بەرەگەزی ئێمەوە هەیە، بەکورتی نیشاندران."

لە بەشی یەکەمدا کەناوی نراوە دەروازەیەك بۆ مێژووی ئادەمیزاد (ل ٥-٤٥)، بابەتی وەك بوونەوەران(کائنات)، مێژوو،رەگەزو فکر دەخرێتە بەرباس و ئەم قسانەش لەسەر رەگەزی تورك دەکرێن:

" رەگەزی تورك ، کە خولقێنەری گەورەترین تەوژمەکانی مێژووە، بە باشترین شێوە خودیتی خۆی پاراستووە . لەسەردەمە مێژوویی وبەر لە مێژووەکانیشدا، ئەم رەگەزە لەگەڵ رەگەزی وولاتە دراوسێکانی سەر سنووری نیشتمانەکەی و رەگەزی ئەو وولاتانەشدا کە داگیری کردوون، تێکەڵاو بووە. بەلام لەبەرئەوەی سیفەتە کولتووری‌یەکانی، کە بەرهەمی ئەندامی و دیاری میشکن، بەسەر ئەو دراوسێ‌یانەدا زاڵ و باڵادەست بووە، دراوسێکان نەیانتوانیوە خسوسیەتەکانی ئەم رەگەزە لەناوبەرن. بەلام لەسەردەمە دوورو درێژەکاندا لەگەڵ ئەو زۆرینە گەورەیەدا کەتێکەلیان بوون، وەکو یەکیان لێ هاتووە و زمان و ناوی خۆیان لە دەستداوە.

زمان کەبەهێزترین بەرهەمی میشکە، بەتایبەتی لای زۆربەی هەرە زۆری ڕەگەزی تورک، لەناو زنجیرەی بەرەو پێش چوون وکامل بوونی سەردەمە مێژووییەکاندا ،هێلە گشتی‌یەکانی خۆی پاراستووە . ئەندامانی ئەم ڕەگەزە گەورەیە ، کە لەسەردەمانی بەر لەمێژوو و سەردەمە مێژووییەکانیشدا، کۆمەلگەو شارستانیتی و دەولەتی جیاجیان دروستکردووە، هەمیشە لەگەل ئەو زمانە هاوبەش وکولتوورو سیفەتە ڕەگەزیانەدا ، کە میشکە بەهێزەکانیان لەناوەندو دەوروبەری جۆر بەجۆردا بەرهەمیان هێناون، لەماوەی کورت یاخود درێژخایەندا، کاریان لەیەکتری کردووە.

دەبینین ڕەگەزی تورک، هەمیشە لەمێژوودا یەکێتی‌یەکی بەرچاوی لەخۆی نیشانداوە،کۆمەلیکی گەورەیە کەبەسیفەتە ئەندامی‌یە دیارو هەمیشە زالەکانیەوە، بەو کولتوورەیەوە کەبەم زمانە گواستراوەتەوە، بەیادەوەری مێژوویی هاوبەشیەوە ، لەهەمان کاتدا لەگەل پێناسەی ئەمرۆی میللەتیشدا دەگونجێ.

ئەمرۆ بینینی ڕەگەزیکی ئاوا مەزن لەشیوەی میللەتیکدا ،هێزیکی گەورەو شەرەفیکی گەورەیە، کە بەتایبەت لەسەردەمی ئەمرۆماندا، بەنسیبی گەلیك لە کۆمەلانی مرۆڤ نەبووە."(ل ٣٨-٣٩)

بەشی دووەمی کتیبەکە ناوی نراوە دەروازەیەك بۆ مێژووی تورك. (ل٤٧-٦٩) لەم بەشەدا بەکورتی ئەمانە دەگوترێ:

" ڕەگەزی تورك کە گەورەترین تەوژمەکانی مێژووی دروستکردووە، ڕەگەزیکە زۆرترین ڕادەی خودیتی خۆی پاراستووە. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو لاپەرە تاریکانەی مێژووی گشتی و مێژووی شارستانیتی، کە فکری ئەمرۆی مرۆڤایەتی‌یان ئەوەندە بەخۆیانەوە خەریك کردووە، هیچ چاریك نیە جگە لەوەی ڕەگەزی تورك بکەینە بناغە(أساس).بە قبولکردنی ئەم بناغەیە، هەموو ئەو مەسەلانەی ڕوونکردنەوەیان بەگران دیتە پێش چاو، ڕووناك دەکرینەوە و ئەو بەشانەی لە نووسینەوەی مێژوودا بە بەتالی ماونەتەوە و نیشانەی پرسیاریان لە سەر دانراوە، تەواودەکرین.

ئیمە لەم تیزەماندا، کە بەسوود وەرگرتن لە فکر و بەلگەکانی زانا بە ویژدان و حەقخواز(حقانی) و بی‌لایەنەکان داکۆکی لی‌کراوە، مەبەستمان

سووکایەتی کردن و بەکەم گرتنی[18] هیچ رەگەزو میللەتیك نیە، ریزگرتن لە کەسیتی و بوونەکانی تر بەئەندازەی خۆشەویستی میللەتی خۆمان، یەکیکە لە دروشمەکانی تورکایەتی. (ل٦٧-٦٨)

ئامانجی ئەم کتیبە، وەکو لە پیشەکیدا ئاماژەمان بۆ کردووە، بریتییە لەوەی بەپشت بەستن بە راستییە میژووییەکان، رابوردووی شەرەفمەندی میللەتی تورك، کە بەدریژایی چەندین سەدە گەلیك تۆمەتی نارەوای دراوەتە پال و، خزمەت و کارەکانی لە بنیاتنانی یەکەمین شارستانیتییەکاندا نکولی لی کراوە، وەبیر میللەتە مەزنەکەمان بینینەوە. بائەوەش بلیین، وەك چۆن ئەو رابوردووە دەهەزار سالەیەی مایەی سنگ دەرپەراندن و سەربەرزییە، لووت بەرزییەکی بۆش بیجی بەمیللەتی تورك نابەخشی، ئاواش لە دەستدانی ریزی پیشەوە (ریزی پیشەوەی هەموو مرۆڤایەتی) بۆ ماوەی چەند سەدەیەك، واتە ئەو دۆخەی لە میژووی گەلیك میللەتدا بینراوە و دەبینریت، میللەتی تورك تووشی نائومیدی ناکات.[19]

حەزرەتی غازی مستەفا کەمال، لەکۆتایی ووتارە میژووییەکانیدا رووی دەمی کردۆتە لاوان و پاش ژماردنی هەموو مەترسییەکان و ئەو ئەگەرە ترسناکانەی رەنگە رووبەرووی وولات ببنەوە، فەرموویەتی: (ئەی رۆلەی داهاتووی تورك! لەناو ئەم دۆخ و هەلومەرجانەشدا، ئەرکی تۆ رزگارکردنی

---

(١٨) لەگەل ئەوەشدا کە دەگوتریٚ مەبەست بەکەم گرتن و بیٚ نرخ کردنی هیچ رەگەز و میللەتیك نیە، بەلام دەبیٚ خوینەر ئەوەی لە بیربیت کە دروشمی وەك "کوردی پیس، کوردی کلکدار، کوردی بیٚ نرخ (بیٚ قیمەت)"، بەتایبەتی لەلایەن ئایدیۆلۆجیای رەسمییەوە برەویان پیداوە. میتلەریش هەمیشە لەووتارەکانیدا رایگەیاندووە کە رەگەز و نەژادەکانی تر بەکەم ناکریٚ، لە نرخیان کەم ناکاتەوەو، دەیەویٚ لە هەلومەرجیکی هاوتادا، پەیوەندی هاوتایان لەگەلدا دامەزرینیٚ. بەلام ناوەرۆکی کردەوەی میتلەریش، هەمیشە بریتیبووە لە بەکەم گرتنی نەتەوەکانی ترو بیٚ نرخ کردنیان.

(١٩) لە رۆژی ئەمرۆماندا ئەندامانی حکومەتی بەرەی نەتەوەیی (MC)، ئەوەی سەرەوە بەمجۆرە رادەگەیەنن: " تورکیا وولاتی سەرکردە".

سەربەخۆیی و کۆماری تورکە ! ئەو هێزو توانایەی پێویستت پێیانە، لە خوێنی رەسەنی ناو دەمارەکانتدا هەیە).

پەیکەری بێ هاوتای مەزنیتی مێژوویی تورك، سەرۆکی مەزنی تورك،لە یەکێك لەو ووتارانەیدا کە باسمان کردن پڕن لە رێنمایی و هاندان بۆ ئەو کەسانەی لە کۆکردنەوەو رێکخستنی ئەم سەرنجانەدا کاریان کردووە، ئاوا دەفەرموێ:

" ئەی میللەتی تورك! تۆ نەك هەر لە قارەمانیتی و جەنگاوەریدا، بەلکو لە فکرو شارستانیتیشدا، شەرەفی مرۆڤایەتیت. مێژوو پڕە لە ستایشی تۆ و ئەو شارستانیتییانەی تۆ داتمەزراندوون. ئەگەر ئەو هۆکارە سیاسی و کۆمەلایەتیانەی مەبەستیان لەناو بردنی تۆ بووە، چەند سەدەیەك رێگەیان پێ بڕی بێ و هەنگاویان قورس کرد بێ، بەلام میراتی دە هەزار سالەی فکرو کولتوور ،لە رۆحتا وەکو هێزێکی بێگەردو دەست لێ نەدراو دەژی. ئەو مێژووەی بیرەوەری هەزاران و هەزاران سالی لە یادەوەریتدا هەلگرتووە، بە ئاماژەی پەنجەکانی ئەو پێگەیەت نیشاندەدا کە لە ریزی شارستانیتیدا شایانی تۆیە. بەرەو ئەوێ برۆ و بەرز بەرەوە. ئەمە هەم حەقی تۆیە و هەم ئەرکی تۆ."(ل٦٨-٦٩).

بەشی سێیەمی کتێبەکە تایبەتە بە چین (ل ٧٣-١٢٦)، بەشی چوارەم هند (ل ١٢٩-١٦٢)، بەشی پێنجەم کەلدە- ئیلام- ئاشور (ل ١٦٥-١٨٩)، بەشی شەشەم میسر (ل ١٩٣-٢٢٦)، بەشی حەوتەم ئانادۆل (ل ٢٢٩-٢٦١)، بەشی هەشتەم ئاوو هەوا (کەش)ی ئیجە (ل ٢٦٥-٣٠٧)، بەشی نۆیەم ئیتالیا و ئەتروسکەکان (ل ٣١١-٣٢٥)، بەشی دەیەم ئیران (ل ٣٢١-٣٩٩)، بەشی یانزەیەم ئاسیای ناوەراست (ل ٤٠٣-٦٠٦). لە هەریەکێك لەم بەشانەدا باسی ئەوە دەکرێت کە شارستانیتی کولتوور ، لە ئاسیای ناوەراستداو لەلایەن رەگەزی تورکەوە خولقێنراون و لەلایەن رەگەزی تورکیشەوە گواستراونەتەوە بۆ ئەو شوێنانە. بانگەشەی ئەوە دەکرێت کە کولتوورو شارستانیتی لە ناوچەکانی چین، هند، میسۆپۆتامیا، میسر ، ئیجە، ئیتالیا، ئانادۆل و ئیراندا، لەو رێگەیەوە هاتوون و رەگیان داکوتاوە.

لەو بەشەی کتێبی هیلە گشتییەکانی مێژووی تورك دا کە ناونیشانی(تێروانینێکی گشتی بۆ مێژووی شارستانێتی تورکی ئاسیای ناوەراست)ی لەسەرە، ئاوا هاتووە:

" تورکەکان پێش ئەوەی بە جیهاندا بلاوببنەوە، خەریکی کشتوکال بوون . کانزاگەرییان دەکرد . زمان و سیفەتە گشتیو مەیلە رۆحییەکانی رەگەزی تورك لەم سەردەمەدا پێکهاتوون . وا مەزەندە دەکری کەلەم سەردەمەدا، چەقی قورسایی رەگەزی تورك لە دەوروبەری چیاکانی ئالتایدا بووبێت." (ل ٤٠٣-٤٠٤).

پاشتر باسی ووشك بوونی دەریای ناوەوەی ئاسیای ناوەراست دەکرێ و ئاوا دەگوترێ:

" مێژووی تورك بریتییە لە ئەنجامی هەلو مەرجە جوگرافیەکانی ئاسیای ناوەراست.

ووشك بوونەوەی ووردە ووردەی ئاسیای ناوەراست کۆمەلێك ئەنجامی گرنگی بۆ چارە نووسی رەگەزی تورك لێ کەوتەوە.

١-بەشێك لە رەگەزی تورکی ناچار بە ژیانی کۆچەری کرد. رووکردنە ژیانی کۆچەری لە مێژووی تورکدا بارێکی ناچاری بووە. تورکەکان لە هەلومەرجی ناوچەیی گونجاودا ، هەرگیز ئارەزووی ژیانی کۆچەری یان نەکردووە.

٢- گۆررانی بەشێکی نیشتمانی تورك بۆ بیابان و، بەرژەوەندیە ئابووریو چارەنووس سازەکانی رەگەزی تورك، بوون بەهۆی دابەش بوونی بۆ دوودەستەی بەرفراوانی لەیەك جیاواز.

٣-هەلومەرجی سەختی ژیان لەبیاباندا و، زیاد بوونی بەردەوامی ژمارەی تورکە کۆچەرەکان بەپێی هەلومەرجی ناوچە جوگرافیەکەیان، مەیلی گەران بەدوای نیشتمانی نوێو کۆچکردن بەرەو خۆرئاوا و باشووری لای تورکەکان دروست کرد.

٤-بۆ ئەوەی کۆچەکە بەشێوەیەکی شایستە بەڕێوە بچێت،هەست بەپێویست بوونی ڕێکخستن کرا. لەمەوە گیانی عەسکەری و دیسپلین لای تورک دروست بوو. پێویست بوونی دیسپلین تورکی کردە میللەتێکی دەولەتخواز.

٥-لەسایەی عەسکەری و ڕێکخستنی عەسکەریدا، کۆچەکانی تورک شێوەی وولات گرتن (فتوحات)ی وەرگرت.

٦-ئەو تورکە دەشتەکییانەی بۆ وولات گرتن بەرەو خۆرئاواو باشوور دەچوون، پێش هەموو شتێک ئەو وولاتە بەپێتە تورکییانەیان خستە ژێر دەسەلاتی خۆیانەوە، کە لەسەر ڕێگەیان بوون[٢٠]. ئەوانیشیان ناچارکرد بەشداری لە وولات گرتنەکەدا بکەن. چونکە دەیانزانی بۆ ئەوەی وولاتگرتنەکەیان بەسەر کەوتوویی بگاتە ئەنجام، پێویستیان بەزانیاری و تەکنیکی تورکە شارستانیەکان دەبێت.

٧-بەم شێوەیە، بەردەوام مەلبەندەکانی شارستانیتی تورکی، بەرشەپۆلی ئەو تورکانە دەکەوتن کەلە دەشتەکانی باکوورەوە دەهاتن." (ل٤١١-٤١٢)

کتێبی <u>هیلە گشتییەکانی مێژووی تورکی</u>، پاش سەدەی سێیەمی پێش زایین، یەک لەدوای یەک باسی ئەو شارستانیتییە تورکییانە دەکات کە لەئاسیای ناوەراستدا دامەزراون و لەوێشەوە بلاوبوونەتەوە. (ل٤٦٧-٦٠٦) :<u>دەولەتی هون-ەکانی ئاسیا</u> *(Hyungnu)* (ل٤٦٧)، <u>ئیمپراتۆری تورک</u> *<u>(Tu-Kyu)</u>* (ل٤٧٩)، <u>ئۆغوز-ەکان</u>، <u>ئویگورەکان</u> (ل٤٨٣)، <u>خەزەر-ەکان</u> (ل٤٨٩)، <u>قەرە خانلی و قەرە خیتایلی-یەکان</u> (ل٤٨٩)، <u>سەلجوقییەکان</u> (ل٥٠١). <u>دەولەتی چەنگیز</u> (ل٥١٣)، <u>دەولەتی تەیمور</u> (ل٥٢٨)، <u>دەولەتی عوسمانی</u> (ل٥٤٧)، <u>کۆماری تورکیا</u> (ل٦٠٥-٦٠٦).

---

(٢٠) بەپێی تیزی مێژووی تورک، لەبەرئەوەی سەرچاوەی هەموو شارستانیتی و کولتوورەکانی جیهان تورک بووە، لێرەشەوە ریشەی هەموو جیهان دەگەڕێتەوە سەر تورک، تورکەکان تەنانەت ئەوکاتەی "وولاتیشیان دەگرت"، ناچار دەبوون "وولاتەکانی تورک" بگرن.

٢-بەشی دەروازە (مدخل)ە-ی
هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك

هەردووبەشی "دەروازەیەك بۆ میژووی تورك" و "ئاسیای ناوەراست"ی ئەو كتیبە یانزە بەشی‌یە (واتە كتیبی هیلە گشتی‌یەكانی میژووی تورك)، لە نامیلكەیەكی (٨٧) لاپەرەییداو لەژیر ناوی بەشی دەروازە-ی هیلە گشتی‌یەكانی میژووی تورك دا چاپكراون. ئەم بەرهەمە لە سالی ١٩٣١دا (٣٠٠٠٠)دانەی لەلایەن وەزارەتی پەروەردەوە چاپكراوەو بەسەر قوتابخانەكاندا دابەشكراوە[٢١]. ئەو لاپەرەیەی تایبەتە بەنووسەرانی كتیبەكەو لەسەرەوە باسمان كرد، لەم كتیبەشدا، وەك خۆی بلاوكراوەتەوە.

لەپیشەكی‌ی ئەم كتیبە بچووكەدا مەبەستی چاوەروانكراو لەنووسینی كتیبی هیلە گشتی‌یەكانی میژووی تورك، بەم شیوەیە رادەگەیەنری:

" لەزۆربەی ئەو كتیبە میژووییانەدا كە تائیستا لەوولاتەكەماندا بلاوكراونەتەوە، لەو كتیبانەشدا كە وەكو سەرچاوە بەكارهینراون، واتە لەكتیبە میژوویيە فەرەنسی‌یەكاندا، هوشیارانە یاخود ناهوشیارانە، رۆلی تورك لە میژووی جیهاندا بچوك كراوەتەوە. وەرگرتنی زانیاری ئاواچەوت لەسەر باووباپیرانی تورك، زیانی بەخۆناسینی تورك‌و پیش خستنی خودیتی‌ی تورك گەیاندووە. ئامانجی سەرەكی ئەم كتیبە، بریتی‌یە لەهەولدان بۆ راستكردنەوەی ئەو هەلانەی زیانیان بۆ میللەتەكەمان هەیە، ئەو میللەتەی ئەمرۆ جیگەی سروشتی خۆی لەهەموو جیهاندا بەدەست هیناوەتەوەو بەوهەستەوە ژیان بەسەر دەبات. لەهەمان كاتدا یەكەمین هەنگاوە بۆ بەجی گەیاندنی پیویستی‌ی نووسینەوەی میژوویەكی نەتەوەیی بۆ میللەتی تورك

---

(٢١)*Turk Tarihinin Ana Hatlari (Methal Kismil), Devlet Matbaasi Istanbul 1931.*

که بەو ڕووداوە مەزنانەی ئەم دواییە، هەستی یەکیتی و خۆیی بوون لەرۆحیدا زیندوو بۆتەوە. بەمەش دەمانەوی ڕیگابەرەو قوولاییەکانی توانای داهینان و خولقاندنی میللەتەکەمان بکەینەوە، نهینیەکانی بلیمەتی و سروشتی تورك ئاشکرا بکەین، بەهیزی و خسوسیەتی تورك نیشانی خۆی بدەین و، دەری بخەین کەپیشکەوتنی نەتەوەییمان بەریشە ڕەگەزیە قوولەکانەوە بەستراوەتەوە. لافی ئەوە لیٚنادەین کەبەم تەجروبەیە ئەو میژووە نەتەوەییە مەزنەمان نووسیوەتەوە. تەنها ئاراستەیەکی گشتی و ئامانجیك نیشانی ئەو کەسانە دەدەین، کە لەداهاتوودا لەسەر ئەم بابەتە کاردەکەن."

لە ناونیشانە لاوەکی‌یەکانی ئەم کتیبەدا ، بەشیوەیەکی ئاشکراتر ڕاگەیەنراوە کە دامەزرینەرو بنیاتنەر و بلاوکەرەوەی شارستانیتی و کولتوورەکانی هەر چوارلای جیهان ڕەگەزی تورك بووە . هینانەوەی هەندیٚ لە ناونیشانە لاوەکی‌یەکان، بەروونی ئەم مەسەلەیە نیشاندەدات.

ئەو تورکانەی چوون بۆ چین (ل-٥)، لەم بەشەدا لافی ئەوە لیدەدریت کە میژووی چین لەگەل داگیر کردنی لەلایەن تورکەکانەوە دەست پی‌دەکات و گیرانەوەی میژووی چین بۆ سەد هەزار سال و دووسەد هەزار سال، درۆیەکی هەلبەستراوە (ل ٥-٦)، ئەو تورکانەی چوون بۆ هند (ل ٦-٧)، ڕیگاکانی کۆچکردن بەرەو خۆرئاوا (ل ٧-٨)، ئاسیای نزیك، تورکەکانی سۆمەر-ئەکەد-حیتی (ل ٨-٩)، ئەو تورکانەی چوون بۆ میسر (ل ٩-١٠)، ئەو تورکانەی چوون بۆ ئیجە (ل ١٠-١٢)، ئەو تورکانەی چوون بۆ ئەورووپا ل(١٢-١٤)، لە بیرچوونەوەی زمانی تورکی لای ئەو تورکانەی نیشتمانی دایکی خۆیان بەجیٚ هیشت (بە کورد بوونیان) (ل ١٥-١٦).

٣-میژوو ٤،٣،٢،١

پاش هەردوو کتیبی هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك و بەشی دەروازە-ی هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك ، دیسان لە سالی ١٩٣١دا، کتیبیکی میژوو

له چوار بەرگدا لەلایەن ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکەوە بلاوکرایەوە . ئەو کتیبانە ئەمانەن:

میـژوو١، سـەردەمەکانی بـەر لـەمیژوو و سـەردەمە کۆنـەکان، لەلایـەن ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك-ەوە نووسراوە. وەزارەتی مەعاریف، چاپخانەی دەولەت، ئەستەموول ١٩٣١.

میـژوو ٢، سـەردەمەکانی ناوەراسـت، لەلایـەن ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تورکـەوە نووسـراوە. وەزارەتـی مـەعاریف، چاپخانـەی دەولـەت، ئەستەموول ١٩٣١.

میژوو ٣، میژووی تورکی عوسمانی لەسەردەمە نزیك و نویکاندا، لەلایەن ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکەوە نووسراوە. وەزارەتـی مـەعاریف، چاپخانەی دەولەت، ئەستەموول ١٩٣١.

میـژوو ٤، کۆمـاری تورکیـا، لەلایـەن ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تورکـــەوە نووســـراوە. وەزارەتـــی مـــەعاریف، چاپخانـــەی دەولـــەت، ئەستەموول ١٩٣١.

هەریەکیك لەم کتیبانە بە "گەورە"یی ٣٥٠-٤٠٠ لاپەرەبوو . بەجیا لە دەقـەکان، تـابلۆی رەنگـاو رەنـگ و ژمارەیـەکی زۆر نەخشـەو ، دەوروبـەری ١٠٠-١٣٠ لاپـەرە وینـەیان تیدابـوو. تـیراژی چـاپی یەکـەمی هـەر یـەکیکیان نزیکـەی (٣٠٠٠٠) دانـە بـوو. پاشـتر لەسـەردەمی جیاجیـادا، بەدەسـکاری و گۆرانی بچووکەوە، دووبارە چاپکرانەوە. هەندیکیان تەنانەت گەیشتنە چاپی پینجەمیش.

ئەم رستانەی خوارەوە، کە باسی دەست پیکردنی چالاکی‌یەکی بنەرەتی دەکـەن دژی سـرینەوەو رامـالینی نـاوی تـورك لـە پیشـەکی‌ی ئـەو کتیبانـەدا هینراونەتەوە:

" تا ئەم سالانەی دوایی، (میژووی تورك) یـەکیك بـوو لـەو بابەتانـەی کەمترین لیکۆلینەوەی لەسەر کراوە.

میژوو نووسە دەمارگیرەکان لـەژیر کاریگـەری شـەرو کیشـەی پـتر لە هـەزار سالەی ئیسلام و مەسیحیدا، لـەو سـەردەمانەدا بەهـەموو توانایـەك وای نیشـان بـدەن میـژووی تـورك، کەچـەندین سـەدە سـەرکردایەتی ئیسـلامی کـردووە،

بريتی‌يە لەخوين و ئاگر. ميژوو نووسە تورك و موسولمانەكانيش توركايەتی‌و شارستانيتی توركيان لەگەل ئيسلام و شارستانيتی ئيسلاميدا كرد بەيەك.لە بير بردنەوەی سەردەمەكانی هەزاران سال پيش ئيسلاميان بەپيويستی‌يەكی سياسەتی ئوممەتايەتی (مەبەست ئوممەتی ئيسلامە) و، ئەركيكی ئايينی خۆيان زانی. لەسەردەمە نزيكترەكاندا، تەوژمی عوسمانچيتی-ش كە خەوی بەوەوە دەبينی لەهەموو رەگەزەكانی ناو ئيمپراتۆری عوسمانی ميللەتيك دروست بكات، لەپيناوی لە بيربردنەوەی ناوی توركدا، نەك هەر ميژووی نەتەوەيی‌ی پشت گوێ خستبوو، بەلكو بە سرينەوەو لە ناو بردنی ئەو لاپەرانەش كە نووسرا بوونەوە، بوو بە هۆكاری سێيەم وچووە پال دوانەكەی تر."[(٢٢)]

ئەم زنجيرە چوار بەرگی‌يە، بە شيوەيەكی گشتی بۆ قۆناغەكانی خويندنی دواناوەندی ئامادە كرابوو. پاشتر وەزارەتی مەعاريف، ئەم كتيبانەی كردە بناغە و لەسەر ئەوان، كتيبی ميژووی بۆ قۆناغی ناوەندی و سەرەتاييش ئامادە كرد.

ئەوانەی لە ئامادە كردنی ئەم زنجيرە چوار بەرگی‌يەدا كاريان كردووە، ئەمانەن:

نووسەری گشتی‌ی سەرۆكايەتی كۆمار و سەرۆكی ئەنجومەنی ليكۆلينەوەی ميژووی تورك(*TTTC*) : م. تۆفيق بەگ(بييك ئۆغلو)

نوينەری چەنە قەلعە و جيگری سەرۆكی(*TTTC*) : سامی رەفعەت بەگ

---

(٢٢) ئەمە سكالاكردنە لە دەست هەولدان بۆ لە بيربردنەوەی ناوی تورك و دەرهينانی لە كتيبەكانی ميژوو. بەلام ئەو كەس و دەزگايانەی لەم جۆرە سكالايانە دەكەن، هەر لەوكاتەدا هەموو جۆرە هەوليك دەخەنە گەر بۆ سرينەوەی ناوی كوردو كوردستان لە زمان و ميژوودا و لەبيربردنەوەی زمانی كوردی و لەناو بردنی خوديتی نەتەوەيی كورد.

نوینەری ئەستەmooول و پرۆفیسۆری میژووی سیاسی لە قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرەو جیگری سەرۆکی (*TTTC*)	: یوسف بەگ ئاکچۆرا ئۆغلو
نوینەری ئایدن و نووسەری گشتی *TTTC*	: د. رەشید غالب بەگ
نوینەری بۆلو و ئەندامی *TTTC*	: حەسەن جەمیل بەگ(چامبەل)
مامۆستای میژوو و زانیاریيە شارستانیيەکان لە قوتابخانەی پیگەیاندنی مامۆستای مۆسیقاو ئەندامی *TTTC*	:خاتو ئافەت (پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان)
عەمیدی ئەرکانی جەنگ، بەریوەبەری میژووی جەنگ لە ئەرکانی گەورەی جەنگ	: باقی بەگ
نوینەری بالك ئەسیر و ئەندامی *TTTC*	: عیسمەت حەقی بەگ (ئوزون چارشیلی)
نوینەری کۆجە عەلی و ئەندامی *TTTC*	: رەشید سەفوەت بەگ (ئاتا بینەن)
نوینەری قەرە حیساری خۆرهەلات، لە پرۆفیسۆرەکانی قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرە و ئەندامی *TTTC*	: سەدری مەقسودی بەگ (ئارسال)
نوینەری سیواس و پرۆفیسۆری پیشووی میژووی تورك لە (دار الفنون) ی ئەستەمووول و ئەندامی *TTTC*	: شەمسەدین بەگ (گوونالتای)
عەمید، بەریوەبەری لقی نەخشە لە	: شەمسی بەگ

بەریوەبەریتی گشتی نەخشە
نوینەری ئەسکی شەهر، پرۆفیسۆری : یوسف زیابەگ (ئۆزەر)
پیشووی حقوق لە (دار الفنون) ی
ئەستەموول و ئەندامی *TTTC*

وەکو بینرا لیژنەی ئامادەکاری ئەم کتیبانە لە (١٣) کەس پیکهینراوە. لەو سیانزەیە نۆیان ئەوانەن کە لەلایەن سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*)، سەرەك کۆمارو پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالەوە کراون بەنوینەر (پەرلەمانتار). لە بەنوینەر بوونیاندا قەرزاری سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆمارین. گومان لەوەدا نی‌یە چوار کەسەکەی تریش پابەندی پیشەواو دیدو بۆ چوونەکانی پیشەوا بوون و ، ئەو دیدو بۆچوونانەیان وەکو "مشت و مرهەلنەگر، گومان هەلنەگر، تاکە راستی" قبول دەکرد.

لە نیوان کتیبی (میژوودا) و هەردوو کتیبی هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك و بەشی دەروازە-ی هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك دا، لیکچوونیکی زۆر هەیە. دەتوانین بلیین بابەتەکانیان وەك یەکەو چەمکی چون یەکیشیان بەکار هیناوە. دەکری ئەو لیکچونانە بەم شیوەیە نیشان بدەین:

بابەت	میژوو ١	هیلە گشتیەکانی‌میژووی تورك
١.دەروازەیەك بۆ میژووی مرۆڤ	٥-٤٥	١-٢٤
میژوو	٨	٢١
رەگەز	١٥	٣١
زمان	١٨	٣٤
٢.روانینیکی زانستی بۆ میژوو وشارستانیتی گەورەی تورك	٢٤-٥٣	٤٧-٦٩
رەگەزی تورك	٢٦	٦٧
ئەو تورکانەی نیشتمانی خۆیان جی‌هیشت	٣٣	٣٩
٣. چین	٥٤-٦٣	٧٣-١٢٦

دانیشتوان و بنەچە(تورک)	٥٦	٨٤
٤.هند (لە میژوو-١-دا ٦)	٧٣-٨٥	١٢٩-١٦٢
وولات و دانیشتوان	٧٥	١٣٣
(دراڤیت-تورک)		
٥.کەلدە- ئیلام- ئاشوور	٨٦-١٠٠	١٦٥-١٨٩
(لە میژوو-١- دا ٧)	٨٨	١٦٩
دانیشتوان(تورک)		
٦. میسر(لەمیژوو-١-	١٠١-١٢٦	١٩٣-٢٢٦
دانیشتوان، توارەگ(تورک)	١٠٤	١٩٧
٧. ئانادۆڵ(لەمیژوو-١-دا ١١)	١٢٦-١٤٦	٢٢٩-٢٦١
دانیشتوان، حیتی‌یەکان	١٢٨	٢٣١
(تورکەکانی خاتا)		
فریگەکان، (تورک)	١٣٨	٢٣١
لیدیاییەکان،(تورک)	١٤٢	٢٥٤
٨. ئاو وهەوای ئیجە	١٨٤-٢٥٩	٢٦٥-٣٠٧
(لەمیژوو-١-دا ١٣)		
دانیشتوان،(رەگەزی تورک)	١٨٨	٣٠٣
٩. ئیتالیا و ئەتروسکەکان	٢٦٠-٣٤٦	٣٠١١-٣٢٥
(لە میژوو-١-دا ١٤)		
دانیشتوان،(رەگەزی تورک)	٣٤١	٣٣٢
١٠. ئیران(لە میژوو-١-دا ١٢)	١٦٤-١٨٣	٣٢٩-٣٩٩
دانیشتوان،(تورک)	١٦٥	٣٣٢
مادەکان(لە رەگەزی تورک)	١٧٨	٣٦١
پارت-ەکان(لە رەگەزی تورک)	١٧٨	٣٩٣

بەشی ئاسیای ناوەراستیش کە لە کتیبی هیلەگشتی‌یەکانی میژووی تورک دا لە بەشی یانزەهەمدایە، لە بەرگی دووەم و سی‌یەم و چوارەمی کتیبی

مێژوودا تاووتوێکراوه. ئەو قسانەی له کتێبی (مێژوو١) دا لە سەر رەگەزی تورك کراون، ئەمانەن:

" .ڕێکخستنی دەولەت لای تورکەکان لەسەر بیرۆکەی ئاویتەکردنی پرنسیپی فەرمانرەوایی ناوەندی بەهێز لەگەل پرنسیپی گەلی (الشعبیه) دا رادەوەستی. یەکێك [*] له خەسلەتە رۆحی‌یەکانی رەگەزی تورك بریتی‌یە لە دادپەروەری، دیسپلین، ئاسایش و ئەمن.

ئەو فاکتەرەی رەگەزی تورکی وەکو رەگەزیکی دەولتخواز، بەریوەبەر، خاوەن دیسپلین له مێژووی جیهاندا ناساند و، ئەو توانایەی پی بەخشی کە لەناوچە جۆراوجۆرەکانی جیهاندا ژمارەیەکی گەلیك زۆر دەولەت دابمەزرینی و میللەتانی جۆراوجۆر لە ئاسایشدا بەریوەبەریت، ئەو بنەما یاساییە گشتی‌یانە بوون."

هەموو ئەمانە نیشانی دەدەن لیکچونیکی زۆر و بگرە وەك یەك بوون، لە نیوان کتیبی هیلە گشتی‌یەکانی مێژووی تورك، بەشی دەروازە–ی هیلە گشتی‌یەکانی مێژووی تورك و کتیبی مێژوو ١،٢،٣،٤، دا هەیە. لەهەموو ئەو کتیبانەدا باسی بەرزی و مەزنی و گەورەیی رەگەزی تورك کراوە. باس لەوە دەکریت کە کولتوور و شارستانیتی لە جیهاندا، لەئاسیای ناوەراستدا و لەلایەن تورکەکانەوە پەرەیان پیدراوە، دیسان لە ئاسیای ناوەراستەوە و لەلایەن تورکەکانەوە بەهەر چوارلای جیهاندا بلاوکراونەتەوە. لافی ئەوە لیدەدریت کە دامەزرینەرو بلاوکەرەوەی شارستانیتی بە جیهاندا رەگەزی تورك بووە، لەمەشەوە هەموو کولتوور و شارستانیتی‌یەکان لەلایەن تورکەکانەوە پەرەیان پیدراوە. ئەمە دیدو بۆچوونیکە وردە وردە بەرەو ئەوە دەچیت لافی ئەوە لیبدات کە ریشە نەتەوە و زمانەکانی جیهان، تورك و تورکی بووە.

(*) هەرچەندە ئەم رستەیە بە (یەکیك لە) دەست پیدەکات، بەلام خەسلەتەکان چەند دانەیەکن و رستەکەش ناریك دەکەویتەوە. وەکو ئەمانەتیك وەکو خۆی نووسیمانەوە.

میژوو نووسینەوەیەکی ئـاوا، لـە روویەکیـەوە جیاوازیـیـەکی زۆر گـەورەی لەگـەڵ نووسـینەوەی میـژوو لەسـەردەمی عوسمـانیدا هەیـە. چونکـە لـەو سـەردەمەدا میـژووی تـورك لەگـەڵ دەولـەتی عوسمـانیدا دەسـتی پیدەکـرا. دەتوانین کتیبەکەی حامید و موحسین (میژووی تورکیا)، وەکو دوا نموونەی ئەو کتیبانە پیشکەش بکەین کە بە پـێی ئـەو جـۆرە تیگەیشتنە نووسراون. ئەم کتیبـە لـە سالی ١٩٣٠ دا لـە لایـەن وەزارەتـی (مـەعاریف)ەوە چـاپکراوە. کتیبەکە لە سالی(١٤٥٣)وەو بە بابەتی"سەردەمی بەرزبوونەوەی ئیمپراتۆری عوسمـانی "دەسـت پـێ دەکـات. هـەولدەدات رووداوە گرنگـەکانی نـاو ئیمپراتۆری عوسمانی و ئەوروپا لەو سالەوە بگیریتەوە.(٢٣)

بەلام گەوهـەری میـژوو نووسـین، هیـچ نـەگۆراوە. لـە هـەردوو دۆخەکـەدا میـژوو لـە لایـەن کـەس و دەزگـا رەسمیـیەکانـەوە دەنووسـریتەوە. ئـەوان بـە میـژوو نووسـی دەنووسنەوە. ئەو(واقیعە نووس)انەی لە کۆشکی پاشاکانی عوسمـانیدا لـە لایـەن پاشـاوە دادەمـەزران، لـە گەوهـەردا (جوهـر) هیـچ جیاوازیەکیان لەگەڵ ئەو نووسەرانەدا نیە کە لە لایەن پیشەوای مـەزن غازی مستەفا کەمالەوە دەکران بە نوینەرو پرۆفیسـۆر. یـەکیکیان ستایشـنامە بـۆ پاشاو ئەوی تریان بۆ سەرۆکی کۆمەلەی دەهۆنیتەوە. لـە هەردووکیشـیاندا نووسینەوەی میژوو رەسمییەو کریی خۆی هەیە. پارلەمانتاریتی یەکیکە لـە شیوەکانی بەخشینی ئەم کرییە.

بۆچـی لـە نووسـینەوەی میـژووی تورکـدا پـەنا براوەتـە بـەر زیـادە رەوی ئەوەندە گەورەو دەق بەستن و دۆگماتیزم؟ ئیمـە ناتوانین بەو عەقلیەتەی کـە دەلـێ "ئەو زەمانـە روویداوە، گرنگ نیـە"، بەسـەر ئەم کردەوەو هەلویسـت و رەفتارانەدا تیپەرین. ناکرێ ئەو بۆچوونەش پەسەند بکەین کە دەلـێ"لـە دوا سـەردەمەکانی ئیمـپراتۆری عوسمـانیو سـالانی شـەری یەکـەمی جیهاندا،ئەوروپاییەکان بە چاوی سووك تەماشای تورکیان دەکرد،لەبەرئەوە

---

(٢٣)*Hamit ve Muhsin, <u>Turkiye Tarihi</u>, Maarif Vekaleti, Devlet Metbaasi, Istanbul 1930,VIII, s.766.*

دەبوو گیانیکی نویّ بکریّ بەبەری تورکدا،لەم رووەوە ئەوەی روویداوە رەنگە پاساوی خۆی هەبیت". چونکە ئەمە جۆرە تیگەیشتنیکە کە لەزانستدا جیگەی نابیتەوە.

دەبینین ئایدیۆلۆجیای رەسمی بەم دەزگاو کۆنفرانسانە، بەم کردەوەو ووتارانە بەرەو بەرجەستەبوون چووەو قالبیکی روون و ئاشکرای وەرگرتووە.لەناو ئەم پرۆسەیەشدا دەستی کردووە بە کۆنترۆل کردن وبالادەست بوون بەسەربیری زانستیداو ئەم کۆنترۆل وبالادەستیەی رۆژ بەرۆژ فراوانتر کردووە. لیرە بەدواوە ئیتر ئایدیۆلۆجیای رەسمی لەئارادایە نەك زانست. بەریوەبەرانی دەولەت،بۆ بەردەوامی مانەوەی دەولەت، دەیانەویّ هەندیّ دیدو بۆچوون لەژیانی کۆمەلگەو دەولەتدا بالادەست بن، هەمووان بیانزانن،باوەریان پیّ بکەن وبە پیّی ئەوان بجولینەوەو بیر بکەنەوە.مادام ئەو بۆچوونەی دەلیت تورك بالاترین وکۆنترین رەگەزی جیهان بووە، ئەو شارستانیتی‌یانەی لە شوینە جیاجیاکانی جیهاندا پەرەیان سەندووە لە لایەن تورکەکانەوە دروستکراون،بۆچوونیکە کە بەریوەبەرانی دەولەت دەیانەویّ بزانریت و بروای پیّ‌بکریت، کەواتە کەس ودەزگاکان ناچارن راستی ئەم بۆچوونە بسەلمینن وبەم شیوەیەش خزمەتی دروستکردن وبلاوکردنەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی بکەن. داکۆکی گەرم وگوری ئەو کەسانەی پیّیان دەگوتریّ "زانستکار" لە ئایدیۆلۆجیایەك کە ئابەو شیوەیە رەنگدانەوەی ئارەزووە خودی‌یەکان بیّو لەسەر درۆ راوەستابیت، بیگومان هەلویستیکی دژی میتۆدی زانستی‌یە. چونکە سیفەتی پیشنیارە زانستی‌یەکان ئەوەیە بەراست زانین وبە هەلە زانین هەلدەگرن. سۆمەری ، حیتی، ئیلامی، ئەکەدی‌یەکان و هتد، خەلکی رەسەنی خۆرهەلاتی ناوەراست بوون وهیچ پەیوەندیەکیان بەتورکەوە نەبووە. ئەمانە ئەو راستی‌یانەن کەلە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە زانراون. بۆ نموونە لەسالانی پیش جەنگی یەکەمی جیهاندا دەزانرا حیتی‌و ئاشووری‌و سۆمەری‌یەکان بەرەگەز هیندو ئەوروپایی‌و ئیلامی‌وئەکەدی‌و کەلدەییەکانیش قەومی بەرەگەز سامی

بوون.[٢٤] کە مەسەلەکە ئەوەندە ئاشکرا و روون بیت، واتە چەوتی ئەو پیشنیارو بۆ چوونانە بە روونی لە ئارادا بیت، بیگومان ئەو پەیوەندیانەی لەنیوان تورك و ئەو قەومانەدا دروست دەکرین،پەیوەندی ئایدیۆلۆجین. جۆریکن لە پەیوەندی کە قەناعەتی خودیو ئارەزووەکانی بەریوەبەران (فەرمانرەوایان) رادەگەیەنن، نەك لە فاکتەکانەوە سەر هەلبدەن و فاکتەکان بە باری سەرنج وەربگرن. دریژەدان بەم پەیوەندیانەش لە ژیر ناوی "<u>بەشیوەیەکی زانستیانە</u>"دا، نابێتووشی سەرسامیمان بکات. لەبەرئەوەی چەمکی عیلم و زانست ریزیان لی دەگیرێ، هەموو ئەو کارانەی بەناوی ئایدیۆلۆجیای رەسمییەوە ئەنجامدراون و ئەو بیروبۆچوونانەی پەرەیان پیدراوە، سیفەتی "زانستی" و "زانستیانە"یان دراوەتە پال. لە راستیدا لەژیر دەمامکی " زانستی بوون"دا، هەولدەدرێ ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەست بەسەر زانستدا بگریت . پیش وەخت بروا بە تیروانین و ئایدیۆلۆجیایەك هینراوە، پاشانیش هەموو جۆرە هیزو دەزگایەکی دەولەت بۆ بالادەست کردنیان خراونەتە کار. بۆ بلاوکردنەوەی ئەم ئایدیۆلۆجیایە، دەزگا سەرکوتکەرەکانی وەك هیزە چەکدارەکان، پۆلیس، دادگاو گرتووخانە بەکارهینراون . لەپال ئەمەشدا ، حکومەت و فەرمانبەرە گشتییەکان وئامرازە کۆنترۆلکراوەکانی هەول گەیاندنی گشتی-ش، رۆلی زۆر گرنگیان لە دروستکردن و بلاوبوونەوە و ریز پەیداکردن بۆ ئەم ئایدیۆلۆجیایەدا بینیوە. ئەو مەسەلەیەی بەروونی بەرچاو دەکەوێ ئەمەیە: بەریوە بەرانی دەولەت

---

(٢٤)<u>Gordon Childe, Dogunun Prehistoriyasi</u>, Cev.S.A.Kansu, TTTK, Ankara 1971,s.40-67,100-130,197-221;I.S.B Leakey, <u>Insanin Atalari</u>, Cev. Guven Arsebuk,TTTK,Ankara 1971,s.106, s.116-119; George Poisson, <u>Avrupanin Iskan Tarihi</u>, S.A.Kansu, TTTK,Ankara 1950,S. 189-220; Bozkurt Guvenc, <u>Insan ve Kultur, Antropolojiye Giris</u>, Turk Sosyal Bilimler Dernegi Yayini ,Ankara 1972, s.159-227; Gordon Childe, <u>Tarihte Neler Oldu</u>?,Alaaddin Senel-Mete Tuncay, Odak Yayinlari, Ankara 1974,s.133-162.

ئایدیۆلۆجیایەکیان ڕاگەیاندووە، پاشان بەپێی ئەو ئایدیۆلۆجیایە دەستیان داوەتە سەرلەنوێ دروستکردنەوەی ڕابوردوو، واتە میژوو. ئەگەر ئایدیۆلۆجیاکە بڕیاری دابیت کە پێویستە بڕوا بەتورك بوونی سۆمەری و حیتییەکان بهینریت ، ئەوا "زانستکار"یش ناچارە "بەشێوەیەکی زانستیانە" سەرلەنوێ میژوو بنیات بنیتەوە و بیسەلمینیت کە سۆمەری و حیتییەکان تورك بوون. لیرەدا چیتر فاکتەکان پیوەری ڕاستیو "حەقیقەت"نین، بەلکو خودی ئایدیۆلۆجیاکەیە. ئەو دیدو بۆچوونەی لەگەل ئایدیۆلۆجیای ڕەسمیدا دەگونجێ، دیدو بۆچوونیکی "ڕاست"ە. "حەقیقەت"ە. پیچەوانەکەی هەلەیە. ئایدیۆلۆجیا وەکو ئامرازیکی بەدەستهینانی زانیاری بەکار دەهینریت. بەلام لە ڕاستیدا ئەو شێوە بیرکردنەوانەی پشت بەفاکتەکان نەبەستن، ناتوانن زانیاری بەرهەم بهینن. هەرچەندە ئایدیۆلۆجیا وادەردەکەوێ کە زانیاری دەبەخشێ، بەلام بیجگە لە دووبارە کردنەوەی زانیارییە لە قالب دراوەکان، هیچی تری پێ ناکریت.

II. سەرچاوە میژووییەکانی ئەو زانیاریانەی پەیوەندیان بەتیزی میژووی تورك-ەوە هەیە

بەپێی ئەو زانیاریانەی لەسەرەوە باسکران، هەموو"زانا" تورکەکان، لە سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*)، سەرەك کۆمار، پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالەوە بیگرە تادەگاتە ئەندامانی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك-ی یانە تورکییەکان، نوینەران (پەرلەمانتاران)، خاوەن ڕۆژنامەکان، خانەی بلاوکردنەوەکان، نووسەرەکان، بەڕیوەبەرەکان، عەسکەرەکان، حاکمەکان و هتد، کتوپڕ هوشیار بوونەتەوە و بوون بەزانا. ئەم ئاستی هوشیاریو زانینە، بووە بەهۆی کرانەوەی ڕیگایەکی "ڕووناك" لەبەردەم میژوو و ڕابوردوی ڕەگەزی تورکدا. ئەم حوکمانە، ڕاستیمان پێنالین. ئەو تیروانینانە بۆ ڕەگەزو میژووی تورك، کتوپڕو لەسالی ١٩٣٠ دا

نەهاتوونەتە گۆڕێ، بەلکو ئەو مەسەلانەن کەتورکە لاوەکان (جۆن تورکەکان) و (ئیتحادوتـەرەقی)[*] بەحەماســەتەوەو بـەووردی لەســەریان راوەســتاون. بـۆ نموونــە (زیــاگۆك ئــالپ)کــە بــەداریژەری ئایدیۆلۆجیــای ئیتحــادو تــەرەقی دەژمێردری لـەم شیعرانەی خوارەوەیدا، بەشیوەیەکی بەردەوام کـاری لەسـەر ئەو بابەتانـە کـردووە: لـە میـژووی تورکـەوە: نیشـتمانی زیـر[٢٥]، تـۆران[٢٦]،

(*) سەرەتای بزووتنەوەی تورکیای لاو دەگەریتەوە بۆ سالانی ١٨٦١-١٨٧٦ و بەوەرگیران و لاسایی کردنەوەی ئەدەبی خۆرئاوا، بەتایبەت ئەدەبی فەرەنسی دەست پێ دەکات. دواتر دەبیتـە بزووتنەوەیـەکی سیاسـی لیـبرال، بەمەبەسـتی بوژاندنـەوەی دەولـەتی عوسمـانیو ریگەگرتن لەهەرەسهینانی . لەسالی ١٨٨٩دا کۆمەلیك خویندکاری لایەنگری تورکیای لاو لەقوتابخانەی پزیشکیی عەسکەری لەئەستەموول، ریکخراویکی نهینییان دامەزراند کەناوی (ئیتیحادوتەرەقی) بوو. وئامانجی ئەم ریکخراوە بریتی بوو لە: لەسەرکار لابردنی سولتان عەبدولحـەمید و گیرانـەوەی دەسـتوری سـالی ١٨٧٦ و ریفۆرمـی ئیـداری سیاسـی- عەسکەری لەسەر شیوەی خۆرئاوا. پاش هەلکشان و داکشانیکی زۆر، کەس و ریکخراوە دابراو وپەرت وبلاوەکانی لایەنگری ئیتیحادو تەرەقی توانیان لە سالی ١٩٠٨ دا دەسەلات بگرنـە دەسـت و عەبدولحـەمید ناچار بکـەن دەسـتوری ١٨٧٦ بگیریتـەوە. سـەرەتا دروشمەکانی حکومەتی نوێ بریتیبوون لە ئازادی، دادپەروەری،یەکسانی، برایەتی. بەلام پـاش ماوەیـەکی کـەم سـەرکوتکردنی خوینـاویی نـەیارەکان دەسـتی پـێ کـرد. بەتایبەتیبزووتنەوەی گەلانی ناتورك. لە راستیدا ئیتیحادو تـەرەقی خـۆی ، سـەرچاوەی پەرەسەندن و بەهیزبوونی تەوژمی تورکچیتی و تۆرانچیتی ، واتە رەگەز پەرستیی تورکی بوو. لەگەل ئەوەشدا جیگەی سەرنجە کەلە دامەزراندنی یەکەمجاری ریکخراوەکەدا ، کوردی تورکینراو رۆلیکـی گرنگـی بینیـوە. چونکـە چوارکەسـی دامەزرینـەری یەکـەمی ئیتیحـادو تـەرەقی ئەمانە بـوون : تیمـۆ (ئـەلبانی)، عـەبدوللا جـەودەت و ئیسـحاق سـکوتی (کـورد)، محەمەد رەشید (چەرکەس).

بروانـە: (د.أ. رامزور، ترکیە الفتاة- و ثـورة ١٩٠٨، ترجمـە الدکتـور صـالح احمـد العلـی، مؤسسة فرنکلین المساهمة للطباعة والنشر، بیروت- نیویورك ١٩٦٠، لاپـەرەکانی: (٣٩-٤٠-،٤٩-٥٠،٩١). هەروەها (ئیسماعیل بیشکچی، ململانیی ئیمپریالی لەسەر دابەشکرنی کوردستان- بەزمانی تورکی- ،Yurt kitap Yayin، -چاپی یەکەم مایسی ١٩٩٢، ل١٠١).

(٢٥)*Ziya Gokalp, Turk Tarihinden: Altin Yurt, Genc Kalemler, Cilt2, Say,5, 1326 (1910).*

تورکایەتی[٢٧]، داستانی زیرین[٢٨] گۆرانی جەنگ[٢٩]، قزل ئەلما (سیوە سوورە)[٣٠]، تۆران[٣١]، ئەرگەنە کۆن[٣٢]، ئالاگەییك[٣٣]، داستانی زیرین[٣٤]، حەکایەتی خەلك: شازادە بچکۆلە[٣٥]، ئاتیلای نوێ[٣٦]، حەکایەتی خەلك: ئولکەرو ئایدن[٣٧]، وولاتی ئۆ تووکەن[٣٨]، بۆ نموونە لە شیعری ئەرگەنەکۆن دا دەقاودەق ئاوا دەلێت:

---

(٢٦) Ziya Gokalp, Turan, Genc Kalemler, Sayi 6-14,22/2/1326 (1910), S.40-47.

(٢٧)Ziya Gokalp, Genc Kalemeler, Cilt 2, Sayi 7,1326 (1910), S.120.

(٢٨)Ziya Gokalp, Altin Destan, Genc Kalemler, Cilt 3, Sayi 14, 1327 (1911), S.40-43.

(٢٩)Ziya Gokalp, Cenk Turkusu, Genc Kalemler, Cilt 4, Sayi 27, 1328 (1912).

(٣٠)Ziya Gokalp, Kizilelma, Turk Yurdu, Cilt 3, Sayi 7, 1328 (1912), S. 193-303.

(٣١)Ziya Gokalp, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya Ek, 28/10/1328 (1912), S.17.

(٣٢)Ziya Gokalp, Ergenekon, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya, Ek, 18/10/1328 (1912), S.20.

(٣٣)Ziya Gokalp, Alageyik, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya Ek, 18/10/1328 (1912), s.26.

(٣٤)Ziya Gokalp, Altin Destan, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya Ek, 18/10/1328 (1912), S.31-36.

(٣٥)Ziya Gokalp, Halk Masali- Kucuk Sehzade, Halka Dogru, Cilt 1, Sayi 35, 12-27/6/1329 (1913), S.89-95.

(٣٦)Ziya Gokalp, Yeni Attila, Halka Dogru, Cilt 1, sayi 13,4/7/1329 (1913),S.97-98.

(٣٧) Ziya Gokalp, Halk Masali.- Ulker ile Aydin, Halka Dogru, Cilt 1, Sayi 35, 5/12/1329 (1913), s. 269-276.

"ئیمه پینج کوری (خان) ی تورکین
عەبدی راستیی خودای تورکین
سوپایەکی پینج هەزار سالەین
هەتا هەتایە تۆران نیشتمانمانە

سوپای سپیمان بەرەو چەپ رۆیشت
سی ئیمپراتۆرییەتی دامەزراند
(میدی)، (سۆمەر- ئەکەد) ، (حیتی)
ئەمانە سی تیرەی شکۆدارمانن

یەکەمیان ئازەربایجان
دووەمیان کلدانستان
سییەمیان خاکی کەنعان
سی سەرچاوەمان هەلقولا

سوپای شینمان لای راستی گرت
خوار و ژووری چینی تەنی
(هیونگ نو) ەکان ئەم خانانە بوون
گیراوەکانمان نە بوونە ریگرمان.

سوپای رەشمان بۆ (ئیسکیت) رۆی
پەرژینیکی بە دەوریدا کیشا
ووتەی (ببە بە ئاتیللا و بچۆ بۆ شالون)

---

(٣٨) ***Ziya Gokalp, Otuken Ulkesi, <u>Turk Sozu</u>, Cilt 1, Sayi 2, 17/4/1330 (1914), s. 11.***

بوو بە عەهد و پەیمانمان

سوپای سوور چیاکانی تەی کرد
لەگەل ئەفغانەکاندا شەری زۆری کرد
لیوایەکی گەیشتە هند
(سیند) بوو بە رووباریکمان

سوپای زەرد ئامادە وەستا
شاری دروستکرد زەوی کیلا
ئەم نیشتمانەی ئویگورەکان
بووە نیشتمانی دایکمان ."*

وەکو لە شیعری ئەرگەنەکۆن– ەوە بەروونی دەردەکەوی، ئەو بۆچوونەی دەلی رەگەزی تورك لە ئاسیای ناوەراستەوە بە جیهاندا بلاو بوونەتەوە و کولتوور و شارستانیتییان بۆ ئەو ناوچانە بردووە، یەکیکە لەو بابەتانەی (ئیتیحاد و تەرەقی) و گرنگترین داریژەری ئایدیۆلۆجیای (ئیتیحاد و تەرەقی)، واتە زیاگوك ئالپ، لە سالی ١٩٠٨ ەوە لەسەری راوەستاون. زیاگوك ئالپ ئەو شیعرانەی خۆی لە سی کتیبی سەرەکیدا کۆکردۆتەوە. یەکەمیان قزل ئەلما[٣٩] کە لەسالی ١٩١٣–١٩١٤ دا بلاوکراوەتەوە. دووەمیان ژیانی نویَ[٤٠] لە سالی ١٩١٨ دا بلاوکراوەتەوە. سیَیەمیان ئەوینی زیرین[٤١]،لە ١٩٢٣ دا بلاوکراوەتەوە. کەوابی لە پیشەوای مەزن مستەفا کەمالەوە تا دەگاتە هەموو ئەوانەی لە سالانی(١٩٣٠) دا تیزی میژووی تورکیان دارشتووە

---

* *مامۆستا ئەحمەد محمد ئیسماعیل ئەم شیعرەی کردووە بە کوردی.*

(٣٩)Ziya Gokalp, Kizilelma, Turk Yurdu Kitaplari, No. 8, Akkurum Hayriye Matbaasi ve Ortaklari, Istanbul. 1914, S.146.

(٤٠)Ziya Gokalp, Yeni Hayat, Nasiri: Yeni Mecmua Evkafi Islamiye Matbaasi, Istanbul 1918, S.73.

(٤١)Ziya Gokalp, Altin Isik Turkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti, Nesriyatindan,Cocuk Kutuphanesil,Matbaa-i Amire,Istanbul 1923, S.197.

و پـەرەیان پیـداوە، پەیوەندیـەکی ئۆرگانیـیـان لەگـەل ئیتیحـاد و تـەرەقی و (زیاگۆك ئالپ)[٤٢]ی باوکی فکریی ریکخراوی ناوبراودا هەیە. تیزی میژووی تورك دریژکراوەیەکی سیستەماتیکتری تـەوژمی"تورکچیتی" و "تۆرانچیتی" ی سـالانی ١٩١٠ یـە. زانیاریـیەك نیـە کـە پیشـەوای مـەزن، یانـەی تورکـی، یاخود ئەندامانی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك، کتوپر و لەسالانی سی دا دۆزیبیتیانەوە.

III. یەکەمین کۆنگرەی میژووی تورك

لە سەرەتاکانی مانگی نیسانی ١٩٣١ دا، یانە تورکیـیەکان داخراون. بەم شیوەیەش "ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تورك-ی یانە تورکیـیەکان " یش کەسیتی یاسایی خۆی لەدەست داوە. پاشتر لە ١٥ی نیسانی ١٩٣١دا، "ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تورك" دامـەزراوە. لـە سـالی ١٩٣٥ یشـدا نـاوی ئەنجومەنەکـە گـۆراوە بـۆ دەزگـای میـژووی تـورك (مؤسسـه التـاریخ الترکی)[٤٣]

کۆنگـرەی یەکـەمی میـژووی تـورك، کەلـەنیوان ٢-١١ی تـەممووزی ١٩٣٢دا ریکخـراوە، قۆنـاغیکی گرنـگ بـووە بـۆ پیگەیشـتن و بـەرفراوان بوونـی تـیزی

---

(٤٢) سەبارەت زیاگۆك ئالپ و نووسین و شیعرەکانی بروانە:
Kazim Nami Duru, Ziya Gokalp, MEB Milli Egitim Basimevi, Istanbul 1949, S.289. Ismail Habib Sevuk, Tanzimattanberi EdebiyatTarihil, Remzi Kitapevi, Istanbul 1942,S.394-398. Cavit Orhan Tutengil, Ziya Gokalp Hakkinda Bir Bibliyografya Denemesi, Berksoy Matbaasi,Istanbul 1949,S.54. Kazim Naim Duru, Ziya Gokalptan SecmeYazilar,2.bs, Ankara 1942, Sumer Basimevi. Ismet Binark-Nejat Sefercioglu, Dogumunun 95. Yil Donumu Munasebetiyle Ziya Gokalp Biblliyografyasi, Kitap- Makale, Turk Kulturunu Arastirma Enstitusu Yayini, Ankara. 1971,S.200.

(٤٣)*Ulug Igdemir, a.g.e. ,S.7.*

میـژووی تـورك. وەزیـری (مـەعاریف) ئەسـعەد بـەگ (سـایگی) لـە ووتـاری کردنەوەی کۆنگرەدا ئاوا دەلیت:

" مەعلومی بەریزتانە کە میژوو بناغەی هەموو زانستە کولتووری‌یەکانە. میللـەتیك تەنـها لـە میـژووەوە دەتوانـێ رووداوەکـانی رابـوردوو، بنەچـەو سـەرچاوەی وولاتەکـەی، زمـانی، ئەدەبەکـەی، هونـەرەکانی بوونـی ئیـداری- کۆمەلایـەتی و سیاسـی- مـەدەنی خـۆی و، رەوتـی هـەموو ئەمانـە لــەژیر کاریگـەری بارودۆخـە جۆراوجۆرەکاندا، فـیربیت. نوسـخەی یەکـەمی زۆربـەی هەرە زۆری ئەو کتیبانەش کە تائیستا کراون بەتورکی یاخود کۆپیە کراون، بەتـەواوی پیچەوانـەی ئـەم مەبەسـتە بـوون و، بەهـەر هۆیـەك بیـت لەراسـتی و هەبوون و خودیتی میللەتی تورك و، ئەو خزمەتانەی پیشکەشی شارستانیتی جیهانی کردووە، خۆیان بەدوور گرتووە.

ئەمە لە کاتیکدایە کە ئەگەر چاویك بـە کتیبـی یەکـەمی"میـژوو"(٤٤) ی نویمـاندا بخشـینین کـە لەسـەر بناغـە زانسـتیو بنەرەتیـەکان نووسـراوە، تیدەگـەین کـە : لـەکاتیکدا کـەتورك لـە نیشـتمانی یەکـەمیاندا لـە ئاسـیای ناوەراست، ١٢ هەزار سال پیش زایین چاخی بەردینی یەکەمیان تیپەراندووە، ئەوروپاییـەکان پینج هـەزار سال دوای تورك توانیویانە لەم چاخـە رزگاریـان بیـت. لەلایـەکی تریشـەوە، ئـەو کاتـەی تورکـەکان لـە ئاسـیای ناوەراسـتدا شارسـتانیتی کـانزا (معدن) و تەختـەیان هیناوەتـە ئـاراوە، گیانـەوەرانیان دەسـتەمۆکردووە و دەسـتیان کـردووە بەکشـتوکال، هیشـتا مرۆڤـەکان لـەناو بۆشـایی کۆتـەرەدارو تاشـە بـەردەکاندا ژیـاون. لەکۆتاییـەکانی چـاخی سەهۆلبەنداندا (العصر الجلیدی) ، کەریکەوتی چاخی بەردینی نوێ دەکات، بەهۆی ئەو گۆرانە سروشتی‌یە گرنگانەوە کە بەکشانەوەی سەهۆلەکان هاتنە ئـاراوە، ژمارەیـەکی زۆر لەخیلـە تورکـەکان دەسـتیان کـرد بـەکۆچکردن. بـەم شـیوەیە ئـەو تورکانـەی ٧٠٠٠ سـال پیـش زایـن ، گەیشـتبوونە ئاسـتی

(٤٤) باسی کتیبی (٦٠٦) لاپەرەیی هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك دەکات . هەروەها لەسەرەتای سالی ١٩٣٢دا مەبەست لەبەرگی یەکەمی ئەو کتیبی میژووە چوار بەرگی‌یەیە کە بۆ قوتابخانە دواناوەندیەکان نووسراوە.

جووتیاری‌و شوانی‌و، ئالتون، مس، قەلایی (قصدیر) و ئاسنیان دۆزیبـوٚوه، پـاش بـەجێ هیشـتنی ئاسـیای ناوەراسـت، یەکـەمین شارسـتانیتی‌یان بـەو شـوینانەدا بلاوکردۆتـەوه کـەبۆیان چـوون. بـەمجۆرەش لەئاسـیادا بناغـەی شارسـتانیتی هنـدو چـین، لەئانادۆلیشـدا کەکردوویانـە بەنیشـتمانی پـیرۆزی خۆیــان، حیتـــی، لەمیســۆپۆتامیادا ســۆمەرو ئیــلام وســەرەنجام بناغـــەی شارسـتانیتی میسـر و دەریـای سـپی و رۆمـا یـان دامـەزراندووەو، ئـەو ئەوروپایـەی ئـەمرۆ ریـز لـه شارسـتانیتی‌یەکەی دەگریـن و بـەدوایدا دەچـین ، تورکەکان لەژیانی ئەشکەوت رزگاریان کردووه.

لـەو لیکۆلینــەوه ئـارکیۆلۆجی و ئـەنترۆپۆلۆجی و ئەتنۆگرافیانــەوه کــە زاناکانی جیهان لەسەر ریگاکانی کۆچکردن وشوینی نیشتەجێبوونی کاروانە کۆچەرەکان ، لەکۆنەوه تا ئەمرۆ کردوویانەو دەیکەن، دەرکەوتووه ژمارەیەکی زۆر قەومی تورك یەك لە دوای یەك بەهەر چوار لای ئەوروپادا بلاوبوونەتەوه و یەکـەمین شارسـتانیتی‌یان بلاوکردۆتــەوەو ، لــە ئاسـیای ناوەراسـتەوه، کـە نیشـتمانی یەکـەمی تورکەکانـە ، هـاتوون بـۆ ئـەو ناوچانـە. ئـەو لیکۆلینـەوه ئارکیۆلۆجیانـەی لـە (خـەراپا) و (مۆهــەنجۆ دەرۆ) داکـراون، نیشـانی دەدەن شارسـتانیتی هند یـش لەلایـەن کاروانـە تورکی‌یـە لـە ئاسـیای ناوەراسـتەوه هاتووەکانەوه، دامەزراوه.

" یـــەکیکیش لـــەو بەلگـــە گرنـــگ و بەهیزانـــەی دەیســـەلمینن کـــە شارستانیتی‌ی جیهان لە ئاسیای ناوەراست و لەتورکەوه چووه بۆ شوین و میللەتانی تر، زمانی تورکی‌یە. بیجگە لە لیکۆلینەوه(ئەتیمۆلۆجی-ریزمـان ناسی) یەکان، لیکۆلینەوه میژوویی و جوگرافیەکانیش گرنگی و ماهیتـەیکی ئەوتۆیان هەیە کە قەناعەتمان پی دەبەخشن زمانی تورکی زمانیکی سـەرەکی و گشـتی‌یە. هــەندیك ووشــەی ســەرەتایی لــەزمانی تورکیــدا، کەهــەمان ئــەو مانایانــە دەگەیــەنن کــە بەرامبــەرەکانیان لــە زمانــە جۆراوجۆرەکانیــاندا

هەیانە،هەروەها پەیوەندی و نزیکایەتی نیوان هەندیك ناوی جوگرافی‌ی وەكو شار و روبار لە رووی پیکهاتنی ووشەوە، راستەوخۆ بەچاودا دەچن."(٤٥)

نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی تورك (د. رەشید غالب بەگ) یش لەکۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا ووتاریکی پیشکەش کردووە، کە بەشیوەیەکی بەرفراوان تیزی میژووی تورك ڕووندەکاتەوە. د. رەشید غالب بەگ لەووتارەکەیدا، "ڕوانینیکی گشتی بۆ میژووی رەگەزو شارستانیتی تورك"، بەکورتی ئاوا دەلیت:(٤٦)

" میژوو بە بەلگەنامە دەنووسریتەوە. بەلگەنامەش بە گەران و پشکنین بەردەست دەکەوی. بەم پییە (ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك) یەکیتی پشکنەرو تویژەرەوەکانە. گەران و تویژینەوە چەندە فراوان و چەندە بەپیی پرنسیپە زانستی‌یەکان ئەنجام بدرین، تویژەران چەند بەنرخ و بەژمارە زیاد بن، سەرچاوەی کۆشش و خۆماندووکردن چەند بە هەست کردن بە وەزیفەو ئەرکی سەرشان بەهیزتر بکریت، ئەوەندە زووتر میژووی میللی(نەتەوەیی) بەهەموو لاپەرە نزیك و دوورەکانیەوە، بە خۆری راستی دەگات. بەناوی هەموو تورك و تورکایەتی‌یەوە سەری ریز و نەوازش بۆ پەیکەری پایە بەرزی(حەقیقەت)– سەرۆکی مەزن دادەنەوینم، وەکو ئەورابەرەی ئەم ریگایەی کردۆتەوە و هەموومان لەبەر رۆشنایی بەردەوامی رینماییەکانی خۆیدا، دەخاتەری."(٤٧)

د. رەشید غالب بەم شیوەیەی خوارەوە ئەو بەلگەنامانەی بەپیی پرنسیپە زانستی‌یەکان بۆیان گەراوە و بەدەستی هیناون، ئەو قەناعەتەش کە لەسەر بناغەی بەلگەنامەکان پی‌یان گەیشتووە، رادەگەیەنی:

---

(٤٥)<u>Birinci Turk Tarih Kongresi</u>, Konferanslar, Zabit Tutanaklari, Maarif Vekaleti ve Turk Tarihi Tetkik Cemiyeti Tarafindan terkip edilmistir s. 5-7.

(٤٦) <u>Birinci Turk Tarih Kongresi</u>, s. 99-161, ve bu konferans uzerinde yaplan tartismalar, s. 162-193.

(٤٧) a.g.e , s. 162-193.

" ئەو جۆری مرۆڤانەی بەدوای جوولان و کەوتنەری و بلاو بوونەوەیاندا چووین(واتە رەگەزی تورك)، ئیستا ئیتر کاتی ئەوە هاتووە لەو پاشماوانەیان بکۆلیتەوە کە بەژیان و چالاکیەکانیان لە مەیدانی بلاوبوونەوەیاندا بەجی‌یان هیشتوون و تویژینەوە لەسەر کاریگەری‌یان لەسەر میژووی گشتی جیهان و میژووی شارستانیتی بکەین. با لەسەرەتای قسەوە تەسلیمی ئەوراستی‌یە بین کە: ئەوانەی لەناو ئەو هەموو جۆرانەی مرۆڤدا(لەناو ئەو هەموو رەگەزو نەژادانەدا)، بەدریژایی میژوو بۆ هەرکوی‌یەك چووبن، درەنگ یازوو فەرمانرەوایی خۆیان دامەزراندووە؛ بەرۆحیکەوە کە رۆژ لەدوای رۆژ و بەرۆژی ئەمرۆشەوە، شەیدایی مرۆڤایەتی هوشیار و بیریاریان بۆ خۆیان زیاد کردووە و وایان لی‌کردوون رۆژ بە رۆژ بەریز و حورمەتیکی زیاترەوە تەماشایان بکەن و لی‌یان بکۆلنەوە، ئەو مرۆڤانەی خولقینەری شارستانیتی‌یە گەورەکانن، ئەوانەی زانایانی هاوچەرخ پی‌یان دەلین ئالپی یەکان و ئیمەش بەشیوەیەکی راستتر پی‌یان دەلین (ئاتاتورکەکان- باوکانی تورك)، رۆلەکانی رەگەزی موعجیزەن.[٤٨]

" لە خۆرهەلاتی ئاسیاو بە تایبەت لە باشووری خۆرهەلاتی ئاسیادا، پالە- ئالپی‌یەکان دەرفەتیکی‌تریان دەست کەوت بۆ ئەوەی کاراکتەری خۆیان نیشان بدەن. لەم ناوچانەدا، لەئەنجامی پیکدادانیکدا بوونە فەرمانرەوای(پرۆتۆ- ئۆستراليت)*و(پرۆتۆنەگرۆیت)**ە کۆنەکان. (ئەمانیش) توانای

---

(٤٨)a.g.e., s. 110.

** ئۆستراليت (Austric): خیزانە زمانیك کە دابەش دەبیت بەسەر دوو لقی سەرەکیدا:*

١- ئۆسترۆ ئەسیات(Austroasiat) لە خۆرهەلاتی هندستان و هندوچین.

٢-ئۆسترۆنی سیان(Austrone sian)، گروپەکانی ئەندۆنیسیا، یاخود مالای، پولی نیسیا، میکرۆنیسیا و میلانیسیا دەگریتەوە. بروانە:

Chambers 20th Century Dictionary, Edited by E M Kirkpatrick, W and R Chambers Ltd 1983, Reprinted 1985, P 81.

*** نەگرۆیت(Negrito): قەومیکی کورتە بالای رەش پیست کە لە باشووری خۆرهەلاتی ئاسیادا ژیاون. بروانە: المورد ١٩٨٣، دار العلم للملایین-بیروت، ص ٦٠٨. هەروەها: Chambers، ل ٨٤٧.*

بەرگریەکی بەهێزیان بەرامبەر هێزی روو لە زیادبوونی ئالپیەکان نیشاندا ئەمانە،بە تێکەلاوبوونیکی کەمیان لەگەل(کاسیەن) یاخود(ئالپی)یەکاندا، توانیان ژمارەیەکی زۆر دەولەتی وەکو نان–شاو،کامبۆج،سییام،بۆرما،وماکۆ پاهیت دامەزرێنن. یاخود بە تێکەلاوبوونی بەردەوام و بێ پسانەوەیان لەگەل توخمی ئالپییەکاندا، توانییان توانــاو لێ هــاتوویی تــورك وەرگــرن و بێنوێنن(!!)" (٤٩)

نووسەری گشتیی ئەنجومەنی لێکۆلینەوەی مێژووی تورك د. رەشید غالب بەگ، پاش ئەوەی بەو شێوەیە نیشانی دەدات کە چۆن تورکەکان لەخۆرهەلاتی دووردا شارستانیتیو دەولەتیان دامەزراندووە، سەبارەت بە مەیدانی شارستانیتییە دێرینەکانی تریش،بەکورتی ئاوا دەلێت:

" (کارلگرەن)ی زانای سویدی، پاش لێکۆلینەوەو خوێندنەوەی ئەو بەلگەنامانەی لە هەلکۆلینەکانی چین–ەوە بەدەست هاتوون،بەشێوەیەکی روون وسادەتر رایگەیاندووە کە پاشماوەکانی(هۆنان)و(مەنچوریا) رەنگە نیشانەی شارستانیتییەکی ناوچەیی(محلی) بن، بەلام ئەم شارستانیتییە لە ژێر کاریگەری تەکنیکەکانی گەلێکی خۆرئاوادا بووە(کەلە رەگەزی چین نەبووە)، بەلام گومان لەوەدا نیە لەرەگەزی تورك بووە."(٥٠)

" بارودۆخی هندیش بە تەواوی هەمان بارودۆخی چینە. لەم سالانەی دواییدا لەویش شارستانیتی کۆن دۆزراوەتەوە کە چاخە مێژووییەکانی ئەوێ هیناوەتە ئاراوە،(رۆلاند ب. دیکسۆن) ١٠سال لەمەوبەر گوتوویەتی،دەبێ ئەم شارستانیتییە لەلایەن (براکیسەفال)ەکانی ئاسیای ناوەراستەوە(واتە لەلایەن تورکەکانەوە) هینرا بێت بۆ ئێرە. ئەو راستییەش کە هندستان لەچاخە مێژووییەکانداو تا ناوەراستەکانی چەرخی نۆزدەهەم،مەلبەندی ژمارەیەکی زۆر دەولەتی گەورەو ئیمپراتۆری تورکی بووە، ئەوەندە فاکتیکی نوێو زانراوە،کە پێویستی بە بیر هینانەوە نیە."(٥١)

---

(٤٩) a. g. e., s. 110.

(٥٠) a. g. e., s. 115.

(51) *a. g. e., s. 115-116.*

" شارستانیتی میسۆپۆتامیا، کەتا ئەو کاتە وادەزانرا سامیو ناوچەییە (محلی)،مەحالە بە ناوچەیی لەقەلەم بدرێ. مولکی رەگەزیکە زۆر لەرەگەزی سامی کۆنترەو سامی نیە. ئەم رەگەزو شارستانیتیيە لەئاسیای ناوەراستەوە هاتوون. سۆمەریەکان کە نوینەری دیارو هەلکەوتووی ئەو شارستانیتیيەن، بەگوتەی هەندێ نووسەری هاوچەرخ،کە ئەمرۆ نایانەوێ زۆر دووبارەی بکەنەوە، تۆرانین، یاخود راستتر وەکو خۆمان دەلیین لەرەگەزی (تورك)ن."[52]

د.رەشید غالب رایدەگەیەنێ ئەگەری ئەوەی کە دامەزرینەرانی شارستانیتی میسر[53]وئیجەش[54] ئەو تورکانە بووبن کەلە ئاسیای

هەروەها بروانە: کۆنفراسی لەنیوان قەومە خزمەکانی هندا، کەلەلایەن(زایتی فرەنچ)ەوە پیشکەش کراوە (ل ٣٦٦-٣٦٨)، لەو گفتوگۆیانەدا کەلەسەر ئەم کۆنفرانسەو ئەوانی تر کراون(ل ٣٦٩-٤٠٠)، بەدووورودریژی قسە لەسەر ئەم بانگە شانە کراوە.

(52) ***a. g. e., s. 117.***

د.رەشید غالب لەکۆنفراسەکەیدا (تیروانینیکی گشتی بۆ میژووی شارستانیو رەگەزی تورك)، بەووردیو پیداگرتنەوە جەختی لەسەر ئەوە کردووە کە ئەوانەی شارستانیتی میسۆپۆتامیایان دامەزراندووەو ژیانیان پێ بەخشیوە، تورك بوون و سۆمەری، ئیلامی، ئەکەدیو کەلدەییەکانیش تورك بوون. لە گفتوگۆکانیشدا بەحەماسەتەوە ئەم بابەتانە باسکراون.ل ١١٦-١٢٠، ل ١٤٢، ل ١٥٣-١٥٧.

(53) ***a. g. e., s. 120-121.***

هەروەها بروانە: کۆنفرانسی پەیوەندی ئایین و خوداکانی میسر لەگەل تورکدا، کەلەلایەن (یوسف زیا بەگ)ەوە پیشکەشی کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك کراوە(ل ٢٤٣-٢٦٠)، بەدریژی لەسەرئەوە راوەستاوە کە دامەزرینەرانی شارستانیتی میسر، تورکەکان بوون. لافی ئەوە لیدراوە کەریشەی خوداکانی میسر تورکیيەو ئەو زمانەش کەلە میسردا قسەی پێکراوە، تورکی بووە.

(٥٤) ***a. g. e., s. 122-124.***

هەروەها بروانە:کۆنفرانسی تیروانینیکی گشتی بۆ بنەچەی شارستانیتی ئیجە، کەلەلایەن (حەسەن جەمیل بەگ)ەوە پیشکەشی کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك کراوە(ل ١٩٩-٢٣٢). لەم کۆنفرانسەو لەوگفتوگۆیانەشدا کە لەسەری کراون(ل٢٣٣-٢٣٧)، ئەو بانگەشانە باسکراون و هەولی سەلماندنیان دراوە. لافی ئەوە لیدراوە کە ئەو زمانەی لە ئیجەدا قسەی پیکراوە،زمانیك بووە رەگەکەی دەگەریتەوە بۆ ئاسیای ناوەراست، واتە تورکی بووە.

ناوەراستەوە کۆچیان کردووە بۆ ئەو ناوچانە ، ئەگەریکی زۆر گەورەیە. پاشان دەلیت دامەزرینەرانی شارستانیتی (رۆما)ش هەر تورك بوون:

" (ئۆمبریەر)ەکان کە دەلین یەکیك بوون لە قۆلەکانی (گۆلڤالی)یەکان و یەکیکن لە کۆنترین قەومەکانی ئیتالیا، بە (ئەتروسك)[*] ەکانیان دەگوت (تورکوس-*Turkus*) رەگی ئەم ووشەیە لەو رووەوە گرنگە کەبەشیوەیەکی ئاشکراو سەرنج راکیش نزیکایەتی لەگەل ووشەی تورك دا نیشان دەدات. (مارتا) کە نووسەریکی ترە، لەکتیبەکەیدا بەناوی (زمانی ئەتروسك)، ئەو رایە دینیتە پیشێ کە زمانی (ئەتروسکی)سەربەزمانە (فینلاندی- ئوغور)ەکانە."[٥٥]

یەکیکی تر لەبەشەکانی کۆنفرانسەکەی د. رەشید غالب، کەبە حەماسەتیکی زۆرەوە باسی کردوون، ئەو بەشەیە کەپەیوەندی بەحیتی‌یەکانەوە هەیە.

" ئیستا دیمە سەر حیتی‌یەکان کە بە جیمان هیشتبوون بۆ کۆتایی باسەکە. واتە باسی ئەوانەی سیمای شارستانیی (ئانادۆل)یان بەرزکردەوە کەنیشتمانی رەسەنی ئیمەیە، ئەو باپیرە مەزن و شکۆمەندانەمان کەیەکەمین شارستانیتی گەورەو یەکەمین ئیمپراتۆری گەورەیان دامەزراند. هەروەها باسی ئەوانەی دوابەدوای حیتی‌یەکان لە ناوەندەکانی ئانادۆلی خۆرئاوادا چەندین دەولەتیان دامەزراند. ئەو لیکۆلینەوە زانستیانەی تائیستا ئەنجامدراون، دەریان خستووە کە حیتی‌یەکان هەلگری کۆمەلیك سیفەتی ئەنترۆپۆلۆجی هاوبەش بوون، کە دەگەریتەوە بۆ رەگەزی تورك."

" بەلام تایبەتی ترین شت لە جل و بەرگی حیتی‌یەکاندا، بریتیە لەو پیلاوانەی لووتەکانیان بەرەو سەرەوە هەلگەرابۆوە. ئەمە پیلاوی بەفرە. بەکارهینانی لە (قادش)دا، نیشانی دەدات کە حیتی‌یەکان لەناوچە

---

[*] ئەتروسك-Etruscan: دانیشتوانی وولاتی ئەتروریا-Etruria کەیەکیك بووە لە دەولەتە کۆنەکان لەئیتالیای ئەمرۆدا. بروانە: ، ل ٤٣٣.

(٥٥)a.g.e. ,S.124.

ساردەکانی باکوورەوە هاتوون. تورکەکان پیلاوی لەو شیوەیەیان هینایە ناو خەلکی ناوچەکانی میسرو سوریاوە، ئەمەش بەشیوەیەکی حاشا هەلنەگر بنەچەی باکوریی تورکە سەرکەوتووەکان نیشان دەدات."(٥٦)

د. رەشید غالب بەگ، لەسەر ناوی "تورک"یش رادەوەستیّ:

" ئەگەر ئەو نووسینانە کۆبکرینەوە کە بە پیّی بڕوای چەوت و پاشماوەی نەریتی دژایەتی کردنی رەگەزی تورك نووسراون، کەلەسەردەمانیکی دوورەوە لە ئەوروپادا و ماوەیەکی دریژیش لەئەمەریکادا دریژەیان پیدراوە، بەتەنها خۆیان کتیبخانەیەکی گەورە پیك دەهینن. گەیشتنی ئەو جۆرە تیروانینانە بەکتیبەکانی خویندن و فەرهەنگی ووشە (قاموس)و سالنامە گشتیەکان، نیشانی دەدات کەئەم عەقلیەتە چەوتە بەچ سووربوونیکی گەورەوە رەگی داکوتاوە. وەکو نموونەیەکی زۆر تازە، باتۆماری یەکیك لەو سالنامە گشتیيانە لەسەر تورك بینینەوە، کە لەسەردەمی ئەمرۆماندا بەجدیترین و جیّ بڕواترین سالنامەی گشتی دەژمیردریّ و یەکیکە لەبلاوترین سالنامەکان . لەچاپی ئەم سالانەی دوایی سالنامەی باسکراودا دەنووسریّ ، ووشەی تورك لە ووشەی (تورکۆر)ی عەرەبیەوە وەرگیراوەو لەعەرەبیشدا مانای چەتەو راوورووتکەر دەبەخشیّ.

بۆ دەرخستنی جەسارەتی چەپەلی ئەو عەقلیەتەی ئەمازەمان بۆکرد، هەرئەوەندە بەسە کە بلیین لەعەرەبیی کۆن و نویّدا، تەنانەت لەزمانە سامیەکانی خزمی عەرەبیشدا، ووشەی لەوجۆرە دەست ناکەوی. ئەمە بەتەواوی هەلبەستراوەو بیگومان بەمەبەستیش هەلبەستراوە."(٥٧)

د. رەشید غالب پاش راگەیاندنی ئەوەی هەموو شارستانیتیيە دیرینەکان لەلایەن تورکەوە دامەزراون و پەرەیان پیدراوەو پاش راوەستان لەسەر ناوی "تورک"، دووبارە لەسەر ئانادۆل و میسۆپۆتامیا رادەوەستیّ..

---

(٥٦)*g.e. ,s.131-132*

(٥٧)*a.g.e.,s.150-151 ; Ayrica bk.H Scheel,Eski Vesaik Ilim, Ikinci Turk Tarih Konqresi, Istanbul1943 ,s.668*

" بەداخەوە ناچارین بلیین، هەمان ئەو هۆکارانە، کاریگەریی خۆیان لەسەر جێبرواترین زانستکارەکانی ئەوروپاو بێلایەنی زانستیانە لەو بابەتانەشدا کە پیویستیان بە زۆرترین بێلایەنی هەیە، نیشان دەدا. بگرە دەتوانرێ بگوترێ هەتا ئەمرۆش بەردەوامە. دووبەلگەی ئەم راستیيە لەدوو رووداوی زانستی گرنگدا کە بێئەندازە سەرنجی ئیمەی تورك رادەکیشن ، بەروونی دەبینین.

یەکیکیان لەسالانی دوای یەکەمین سەرهەلدانی شارستانیتی میسۆپۆتامیاو شارستانیتیيەکانی تری ئانادۆلدا بەرچاوکەوت.

پاش ئەوەی بەشیوەیەکی موعجیزە ئاسا شارستانیتی تورکە سۆمەریەکان لەژیر لم هاتە دەرەوەو نووسراوە سۆمەریەکان خوینرانەوە، ئەو زانایانەی لەم شارستانیتیيەیان کۆلیوەتەوەو دەقە بەجیماوەکانیان خویندۆتەوە، یەکەمین قەناعەتی راستگۆیانەی خۆیان راگەیاندووەو گوتوویانە ئەمە شارستانیتیيەك بووە کەلەلایەن قەومیکی تۆرانیيەوە ، لەتۆرانەوە هاتووە."(٥٨)

" ئەو دیدو بۆچوون و کاریگەریانەش کەدۆزینەوەکانی شارستانیتی حیتی هیناونیەتە ئاراوە، هەمان رەوتیان هەبووە.

هەر کە شارستانیتی حیتی لە ئانادۆلدا دۆزرایەوە، زانستکارە راستەقینەکان بێ هیچ دوودلیيەك رایانگەیاند ئەمە شارستانیتیيەکی تۆرانیيە، لەئاسیای ناوەراستەوە هاتووەو حیتیيەکانیش کەئەم شارستانیتیيەیان هیناوە، میللەتیکی تۆرانی بوون. بەلام ئەو تەوژمەی ناکرێ بەدۆستی تورکچیتی دابنری، دیسان بەهەموو ناحەزی و ژەهرەکانی خۆیەوە کەوتە سەر لاپەرەی کتیبەکان."(٥٩)

نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك د.رەشید غالب ، بەم قسانە کۆتایی بەکۆنفرانسەکەی دینێ:

---

(٥٨) a. g. e., s. 153.

****

(٥٩)a.g.e. , s.155.

" مەسەلەی سیما، بالا، جوانی و ناشرینی رەگەزی ئیمەش نووسەرانی ئەوروپای کەم بەخۆیەوە خەریك نەکردووە. هەر لە بەشەکانی سەرەتای ئەم باسەدا گوتوومانە دوا لیکۆلینەوە یەکلا کراوەکان سەلماندوویانە کەئیمە لەروانگەی سیفەتە ئەنترۆپۆلۆجیەکانەوە، نەوەی براکیسەفالە ئالپیـیەکانین کەباوکی شارستانیتین."

" هەموو ئەم نووسەرانە بەشیوەیەکی زۆر راست دیوی ناوەوەی مەسەلەکەیان تاووتوێ کردووە، بەئاشکرابوونی ئەم دیوەش، دەتوانریێ بگوتریێ ئیمە بەئەوروپایی نەبووین، بەلکو ئەوروپاییەکان کەبنەچەیان (پرۆتۆ-نەگرۆیت) و(پرۆتۆ-ئوسترلیت)ە، لەئەنجامی هیرشی بەردەوامی تورك و بەریەك کەوتنی زوو زوویان لەگەل تورکەکاندا، بەتورك بوون ئەو جۆرە شیوەیەی ئیستای خۆیان وەرگرتووە، گەیاندنی ئەوروپاییەکانیش بەم ئەنجامە، کاریکی زۆر سەخت بووە بۆ تورکەکان."(٦٠)

" نەك هەر لەرووی بەرزی بالا، سیمای دریژو سپی، لووتی ریك یاخود باریك و چەماوە و پیلوی گەورەوە، بەلکو لەرووی ئاسۆییشەوە، (تورك) یەکیکە لەجوانترین نموونەکانی رەگەزی سپی."(٦١)

" نووسەری جۆراوجۆر تویژینەوە لەسەر سیفەتە گشتیەکان و شیوەو جۆری هونەری تورکی کردووە، سەبارەت بەبلاوبونەوەی هونەری تورکی بە میسۆپۆتامیا، میسر،ئاسیای بچوك و دەریای سپیدا، لەشیوەی بەشی تایبەت و جیاجیادا، لیکۆلینەوەی بەنرخیان لەسەر (پشکی تورك لەهونەری ئیسلامیدا)، (کۆنترین جیێپەنجەکانی هونەری تورکی لەسەر هونەری مەسیحی ئەوروپا)، (جیێپەنجەکانی هونەری تورکی لەسەر ئەوروپای نویێ)، (هونەری تورکی لەخۆرهەلاتی ئەوروپادا) و هتد، ئەنجام داوە.

ئەی مامۆستا بەریزو هەلبژاردەکانی (دار الفنون-زانکۆ) پەیمانگای مامۆستایان، دواناوەندیو ناوەندیەکانمان: راستی (حەقیقەت) لای ئیمەو لای ئیوەش جیگیرو سەلمینراوە. ئەوانەی خوینی تورکیان تیدایە کە گەوهەرەکەی

---

(٦٠)*a.g.e.,s.157-159.*

(٦١)*a.g.e.,s.159.*

هەرگیز گەردی لێنانیشی، بەهەموو مانایەکی رەسەن، هیچ گومانیکمان لەم راستی‌یە نابیت. تیزەکەمان حەقیقەتی ئیمە، دەخاتە ریزی قەناعەتەکانی هەموو مرۆڤایەتیەوە. ئەو تروسکەی زانیاری‌و رینماییانەی سەبارەت بەدەسەلاتەکانی میژووی نیو نەتەوەیی، لەسەر دەستی ئیوە پیدەگەن، هەوری ئەو دەمار گیریە خۆمالی‌و بیگانەیەی چەندین سەدەیە رەشاو بەسەر میژووی تورکدا دەبارینی، دەرەویننەوەو میژووی تورك لەئەرگەنە کۆن[*] دەردەچیت. ئەمە نەك هەر سەرکەوتنی ئیمە بەلکو سەرکەوتنی حەقیقەتی ئەزەلی‌و ئەبەدی–یش دەبیت."[٦٢]

دەکری کۆنفرانسەکەی نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك د. رەشید غالب بەگ " روانینیکی گشتی بۆ رەگەز و میژووی شارستانیتی تورك" لە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا، بەم شیوەیە کورت بکریتەوە. بە یەك رستە کورتەکەی ئەمەیە: لە باشووری خۆرهەلاتی ئاسیاوە بیگرە تادەگاتە چین، هند، میسۆپۆتامیا، میسر، ئانادۆل، ئیجە، کریت‌و، رۆما، بنیاتنەرو پەرەپیدەری هەرهەموویان تورك بوون. خەلکی رەسەنی میسۆپۆتامیا و ئانادۆل تورك بوون.

(*) دەرچوون لەئەرگەنەکۆن (Ergenekon) :ئەفسانەیەکی کۆنی تورکی‌یە، گوایە تورکەکان لەناوچەیەکی شاخاوی سەختدا (ئەرگەنەکۆن) گیریان خواردبوو، ژمارەیان رۆژ بەرۆژ لەزیادبوون بوو، شاخ‌و دارستانی ناوچەکە بەشی نەدەکردن. تەنها ریگەی دەرباز بوون، رارەویکی تەنگەبەر بوو کەدەرچوون لیوەی مەحال بوو. هەرلەناو رارەوەکەدا، کانیکی ئاسن هەبوو. هەموو کۆبوونەوەو بیریان لەریگە چارەیەك کردەوە. سەرەنجام بریاریان دا هەرچی دارو درەختی دارستانەکە هەیە بی‌برنەوەو لەبەردەمی کانی ئاسنەکەدا بی‌سوتینن. بەمجۆرە کیوی ئاسنیان تواندەوەو ریگەی دەرچوونیان بۆ کرایەوە. بروانە کتیبی میژووی پۆلی یەکەمی دواناوەندی بۆ سالانی ١٩٩٢–١٩٩٣ . تاسالی خویندنی ١٩٩٦–١٩٩٧ لەتورکیا (Lise Tarih I)، دانانی: پرۆفیسۆر ئەردۆغان مەرچیل، پرۆفیسۆر تانەر تارهان، د.زەرین گوونال، بووتە مەرچیل، خانەی بلاوکردنەوەی (Altin Kitaplar)، سالی ١٩٩٣، لاپەرە (٣٠).

(٦٢)a.g.e,s. 160-161

له كۆنفرانسەكەی د. رەشید غالب بەگدا، كەئەوەندە لە راستی‌ی بابەتیەوە دوورە، كام فاكتەرە بنەرەتیانە رۆل دەبینن؟ كام فاكتەرانە بوونەتە هۆی گەیشتن بەو ئەنجامانەی ئەوەندە ناجدین؟

ئەوەی لە سەروو هەموو فاكتەرە بنەرەتیەكانەوە دیت و بیگومان گرنگترینیانە، ئەوەیانە كە پەیوەندی بە تیگەیشتن لە چەمكی "میتۆدی زانستی" یەوە هەیە . هەرچەندە لەم كۆنگرەیەدا زوو زوو چەمكی وەكو " زانست"، "بەشیوەیەكی زانستی" و " بی‌لایەنی‌ی زانستیانە" بەكار دەهینری، بەلام تاكە چەمكیك كەلەبەر چاوناگیری‌و ریزی لی‌ناگیریت، " زانست"ە. ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت، بالادەستی‌یەكی یەكجارەكی‌ی بەسەر بیركردنەوەی زانستیدا چەسپاندووە. بیجگە لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت، بروا بەهیچی‌تر نەهینراوەو نەگوتراوە. هیچ رەخنەیەك نەگیراوە. بائەم راستی‌یە، بەهینانەوەی نموونە لەووتاری د. رەشید غالب و قسەكەرەكانی ترەوە، نیشان بدەین.

١

٢ ١-لەزانستدا فاكتەكان پیوەری راستین

٣ كەسەكان هەرگیز نابنە پیوەری راستی

د. رەشید غالب لە كۆنفرانسەكەیدا بە مستەفا كەمال دەلیت "<u>پەیكەری خاوەن شكۆی راستی</u>". رستەكە ئەمەیە:

"بەناوی هەموو توركایەتیەوە، ویرای سوپاس ودانەواندنی سەری ریز، سلاوی خۆم پیشكەشی پەیكەری خاوەن شكۆی(حەقیقەت)، سەرۆكی مەزن دەكەم،وەك رابەریك كەئەم ریگایەی بۆ كردوینەتەوەو لەبەر رۆشنایی بەردەوامی رینماییەكانیدا، هەموومان دەخاتە سەر ری."

لەزانستدا، تاكە پیوەری "حەقیقەت"و راستی‌یەكان، فاكتەكانن. هەر پیشنیار،گریمانە یاخود تیۆری‌یەك لەلایەن فاكتەكانەوە پشت راست بكریت،راستە. ئەگەر بەپیچەوانەی ئەوەوە بیت، هەلەیە. راستی‌و"حەقیقەت"، بیجگەلە فاكتەكان هیچ پیوەرو كیشانەیەكی تریان نابیت. بەلام لیرەدا مستەفا كەمال خۆی، وەكو" پەیكەری خاوەن شكۆ"ی"حەقیقەت"و سیمای حەقیقەت

پیشـکەش دەکریـت. ئەمـە خـالیکی بـێ ئـەندازە گرنگــە لــە روونکردنــەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتدا. چونکە قبول کردنی کەسیك وەکو"پەیکـەری خــاوەن شــکۆ"ی"حەقیقـەت"و تەماشــاکردنی وەکــو "پەیکــەری خــاوەن شکۆ"ی"حەقیقەت"،تاکەیەك مانای هەیە.ئـەویش بریتـی‌یـە لـەقبول کردنـی هەموو ئەو قسانەی ئەو دەیانکات و هەموو ئەو پیشنیارانەی رایان دەگەیەنێ، وەکـو"حەقیقـەت". ئەمــەش بـەهیچ جۆریـك لەگـەل میتــۆدی زانســتیدا ریــك ناکەویتەوە. بواری رەخنە گرتن بەتـەواوی لـەئارادا ناهیلـێ. دۆگمـاتیزمیکی ووشك لەخۆیدا هەلدەگرێ.

ئــەم هەلویســتە، ســیفەتە سروشــتیەکانی ئــەو کەســەی گریمانەکــە رادەگەیەنێ، بەتەواوی دەخاتە لاوە. بگرە سیفەتەکانی پیاوی دەولـەت (رجل الدولـە)ش لـەو کەســەدا لـەناودەبات ودەیکاتــە پیغەمبــەر. دەیکـات بـەبت. سیفەتی کەسیکی پێ دەبەخشێ کە مایەی پەرستنە. واتە ئەگـەر بپرسـرێ "راستی چیە؟"، لەوەلامدا دەگوترێ "ئەوەیە کەئیستا مستەفا کەمال بیری لی دەکاتــەوە".ئەمــەش هیــچ پەیوەندیــەکی دوورو نزیکـی لەگـەل هەلویســتی زانستیانەدا نیە.

کەوابێ لەپرۆسەی بەرهەمهینانی زانیاریدا، کەسەکان ناتوانن ببنە پیوەری راستی‌و "حەقیقەت". فاکتەکان تاکە پیوەری راستین. هـەر پیشـنیار، گریمانـە یـاخود تیۆری‌یـەك کەلەلایـەن فاکتەکانـەوە پشـت راسـت نـەکریت، بەراسـت وزانستی دانانریت.

زۆر سروشتی‌یە کەئەو دیدو بۆچوونەی مستەفا کەمال وەکو "پەیکـەری خاوەن شکۆ"ی"حەقیقەت" وەردەگرێ، زانستیانە نەبیت. دیارە دۆزینـەوەی راسـتی‌و "حەقیقـەت"یـش بـەم هەلویسـتە، مەحالــە. لـەم رووەوە قسـەکانی بەریوەبـەرانی دەولـەت، کـە ئایدیۆلۆجیای رەسمـی رادەگەیـەنن، نابـێ هـەرگیز وەکـو"تاکەراسـتی"، تاکــە دروسـتی‌و تاکــە حەقیقــەت قبــول بکریــن. بــەلام لەیەکەمین کۆنگرەی میژووی تورکدا، لـەدەقی هـەموو کۆنفرانسـەکان و هـەموو ووتارە پیشکەشکراوەکاندا، هەر قسەیەك مستەفا کەمال خۆی کردبیتی، وەکو "حەقیقەت" قبول کراوە. بگرە بەخەیالیشدا نەهاتووە کە دەشێ ئەو قسانەش بکرینە بابەتی رەخنە. باچەند نموونەیەکی تر بۆ ئەمە بینینەوە:

" بەریزینە، بایەکسەر ئەوە بلیم کە هیچ مەتەلیك نیە کەوەکو (گرێکەی گۆردیۆم) * ،عەقلی ئادەمیزاد نەیدۆزیتەوەو لی ی تێنەگات، بۆیە هیچ کیشەیەك نیە کە چاوە بروسکە خولقینەکانی غازی مەزن بەیەك نیگا شیکاری نەکەن. لەسایەی ئەم دووربینیو هیزو توانایەدا کەسروشت بەملیۆنان کەسی رەوا نەدیوە، غازی مەزن تەنها بەرزگارکردنی ئیمەو وولاتەکەمان وازی نەهینا. بەلکو ناوو پایەی شکۆمەندی رەگەزەکەمان و پیشرەوایەتی کردنی بۆ هەموو مرۆڤ ومرۆڤایەتی لەبواری شارستانیشدا، هینایە مەیدانەوە کە هەزاران سال لەژیر خاکدا مابۆوە.

بەریزینە، لەسەردەمیکی زۆر نزیکتردا، تورکایەتی لەبێ هیواترین وتاریکترین رۆژگارەکانیدا بوو. نەك هەر تاریکترین وبێ هیواترین، بەلکو لە کۆتایی کورتترین رۆژگارەکانیدا بوو. لەهەناوی ئانادۆلەوە، هاواریکی تیژ، دەنگی(من هەم) بەرز بۆوە. بەرزبوونەوەی ئەم دەنگە خوینیکی تازەو گیانیکی تازەی کردەوە بە بەری هەموو تورکەکاندا.

ئەویش دەنگی رزگارکەری بوونی میللەت، واتە دەنگی مستەفا کەمال بوو. (١٠) سال لەمەوبەر بوو. جاریکی تر گویمان لەو دەنگە لەپۆلا رەقتر و لەشمشیر تیژترە دەبوو. ئەو دەنگە بوو کە بە سەربازەکانی دەگوت (ئامانج: دەریای سپی یە). هەرچی گوت، ئەوە روویدا. ئەم رستە بچووکە سی ووشەییە، حکومەتیکی دامەزراند کە(٣٠٠) هەزار سال لە جیهاندا پایەدار دەبی. ئەو رزگارکەرە مەزنەی بە ئەندازەی ئیمانی خۆمان متمانەمان بە قسەکانی هەیە، ئەمرۆش بووە بە تیشکیکی پرشنگدار نەك هەر بۆ ئیمە، بەلکو بۆ هەموو جیهانی فکرو زانست. ئەمرۆش دووبارە هەمان دەنگ هاوار لەهەموو بوونەوەران دەکات و دەلیت (یەکەمین توخمی شارستانیتی لە جیهاندا، باپیرانی ئیمە دایاننا). لەراستیدا زاناو تویژەرەوەو لیکۆلەرەوەی بیگانە هەبوون کە تارادەیەك ئەم راستیەیان زانیبی. بەلام ئەو دەمارگیریەی وادەزانرا ناچیتە ناو جیهانی فکرو زانستەوە، نەیدەهیشت بلین (بەلی ئەمانە راستن). نەیدەهیشت دانی پیدا بنین. بەلام لەمەودوا ئەگەر حەزدەکەن، بانەیلین. ئیتر ئەفسونی ئەو گەنجینە سیحریەش بەتال بۆوە. کلیلەکەشی

* گریی گۆردیۆم

کەوتە دەستی خاوەنی راستەقینەی خۆی. گەنجینەکەی کردەوە. دەستە دەستەو کۆمەل کۆمەل، هەزاران بەلگەو هەزاران بەلگە نامەی بلاو کردەوە کەچەندین سەدە بوو ئاهی حەسرەتمان بۆ هەلدەکیشان. غازی مەزن بە رەوانبیژی نەمری خۆی هەموو تورکیکی بەگەنج و پیرەوە، وا لیکردبوو کە قەناعەت بە عەشقی نیشتمان و بەجی گەیاندنی ئەرکی سەرشان بهینن. ئەو جوامیرە، رزگارکەرە، ئەمرۆش بەتیشکی مەعریفەو زانین میژووی تورکی مەزن، رابوردووی رەگەزی مەزنی تورک، ئیستای و سبەینی-شی درەوشاندەوە. ئەمانە ئەوەندە هیزی کاریگەرن کە، ئاگرەکان دەکوژینەوە، گرکانەکان خامۆش دەبن، دۆزەخ تەواودەبی، بەلام ئەو عەشقە نەتەوەییەی ئەو دروستی کردووە، ئەوعەشقی زانینەی ئەو هەژاندویتی، تەواوبوونی نیە وتەواو نابی.(چەپلە)

لەسەردەمی ئەمرۆماندا ژمارەیەك لەو زانا ئەوروپاییو ئەمریکاییانەی خەریکی ئارکیۆلۆجیو زمانەوانین، بەقسەی هەندیك تەمومژاوی و هەندیك تاریك، ئاماژەیان بۆ کۆنیی رەگەزی تورك و شارستانیتی تورك کردووەو، شایەتییان بۆ داوە. هەروەها هەندی لەزانایانی ئەنترۆپۆلۆجیاو ئەتنۆلۆجیا، سووچیکی ئەو پەردە ئەستوورەیان لاداوە، کە بەسەر میژووی رەگەزەکەماندا دراوە. بەلام هیچ یەکیك لەئیمە بیری لەوە نەکردەوە شوین پیی ئەو ئاماژەو شایەتییانە هەلگری، بەدوایاندا بروات. نەیتوانی بیری لیبکاتەوە. کەس هەستی بەنرخ و مەزنیی ئەم مەسەلەیە نەکرد، کەمیژووی جیهان سەرەو ژیر دەکات. بەلام ئەوەی بەتیشکیکی زۆر بەهیزی زانست و هوشیاری، ئەو قسە تاریكو تەماویانەی رووناك کردەوەو سەردەمیکی میژوویی تورکی سەرتاپا نویو جیهانگیری بۆ جیهان خولقاند، تەنهاو تەنها غازی مەزنە.(چەپلەی بەردەوام)

بەریزینە لەدنیا هیچ راستیەك نیە رووبەرووی رەخنە نەبیتەوە. بەلی، رەنگە وابیت. رەنگە کەسانیکیش هەبن بلین گوایە هەموو جیهان تورك بووەو کەس پیی نەزانیوە سەرەرای ئەوەی ئەم رەخنەیەش هەر رۆژەی هەنگاویکی تر لەراستی نزیك دەبیتەوە، بەلام لە میژووی نویماندا بانگەشەی وای تیدا نیە. بەلکو تیزیك هەیە دەلیت سەرچاوەو ریشەو سەرەتای هەموو

جیــهان(بــانی * ئاســیای ناوەراســته) و، (دامەزرینــەرو هــەلگری ئــەو شارستانیتیيەش تورکـەکانن). هـەروەها کەسـانیکیش هـەن کـه گیرانـەوەی دیرینــی تــورك و ئەوشارســتانیتیيه بــۆ (١٠٠٠٠) ســال و زیــاتر، بــەزۆر دەزانن. ئەمانەش ئەوانەن کەخۆیان له چەمکی کات هەله دەکەن. بەریزینه، من میـژووی تورکـم ئـاوا خویندۆتـەوه، ئـاوا تـی‌ی گەیشـتووم، ئـاوا بەخـەلکی دەخوینم و هەرواش تی‌یان دەگەیەنم کــه: وەك چــۆن لەجیهانی سیـاسەتی

* بان: هضبة